ПЕРЕД ЗРИВОМ

Історична повість

При кінці літа 1614 року заїхала на базар у Винниці валка козаків, узброєних у шаблі, списи та мушкети. Козаки проводжали великий кований віз, вкритий до половини полотняною будою, запряжений у три добрі коні. Видко було, що валка хоче тут припочити, бо козаки позсідали з коней, попустили їм попруги при сідлах, позакладали торбини з ячменем на голови та візник ви пряг коні. Козаки повстромлювали списи в землю, припняли коней до воза, а мушкети поустав-ляли побіч.

Із воза виліз старший козак у новому жупані та сап'янцях, із двома гарно цвяхованими пістолями за зеленим поясом та шаблею при боці. За ним вика-раськався із воза молодий, не більш чотирнадцять-літній хлопчина, теж у новому жупанику, підперезаний червоним поясом.

Старший козак перехрестився і подався в город.

— Чи довго тут постоїмо, пане сотнику? — спитав козацький десятник.

— Треба коням спочити та й вам поснідати. Я піду в город за ділом.

Козаки не дали собі двічі говорити. Вони ж їхали всю ніч, не виспалися і зголодніли. Зараз посідали в колесо, а один простер на землі рядно в середині між козаками, добув із воза доволі великий клунок та став із нього виймати буханці хліба, огірки, масло, сир, цибулю зелену та й бокл&к горілки.

Стали частуватися. Пристав до них і візник, як тільки з кіньми зробив лад.

— Не знати, коли вже раз затрясемося до цього якогось Львова,— каже один молодий козак.— їдемо, як з маззю, аж обридло. Та це тому, що з возом, бо козак на коні удвоє швидше заїде.

— Пан сотник казав, що з Винниці буде ще далі, як було сюди. А тепер їхатимемо щораз повільніше, бо коні будуть з кожним днем слабші...

— Хто б цим турбувався,— каже третій козак,— коли заїдемо, то заїдемо, а таки колись заїдемо.

Коли вони так розмовляли, надійшов якийсь жид та й став їм приглядатися. Зразу здалеку, а там і почав приближатися. Врешті не витерпів і таки приступив до козаків.

— Добрий день вам, панове козаки! Звідкіля і куди ви так рано їдете?

З козаків ніхто не відзивався, наче б не до них говорилося. Жид повторив питання.

— Яке тобі до цього діло? — каже сердито десятник.— Йди собі до чорта, поки в тебе ціла спина.

— Ну, чого пан сотник так сердяться? Я питаю так по дружньому — може, якраз зможу вам у чому прислужитися...

— Вступися,— каже десятник,— бо як тобі прислужуся нагайкою, то Єрихон тобі привидиться.

Козаки стали сміятися і жид вступився.

— Це погане насіння мусить всюди встромити свій цікавий ніс, мусить все знати.

Поснідавши, поклалися козаки горілиць, понакривали очі шапками. Дехто став дрімати. Чути було тільки хрупання коней. По якомусь часі підвівся десятник.

— Хлопці,— каже,— десь уже надійде пан сотник, треба коней поїти.

Козаки відв'язали від воза відро і погнали коней до колодязя, що стояв посеред базару. Невдовзі надійшов сотник з сином.

— Чи ви вже поснідали, хлопці?

— Спасибі, пане сотнику,— і поснідали, і коней вже напоїли.

— Так лаштуйте воза, зараз їдемо. А ти, Богданку, лізь на віз — може, ще трохи проспишся. І мені самому спати хочеться.

Козаки запрягли коні до воза, притягнули попруги і посідали на коні. Та в цій хвилині надійшов магістратський урядовець з пахолками і приступив до воза.

— Стійте! Я мушу знати, що ви за люди, відкіля і куди їдете, та за чим?

Сотник розсердився.

— Я є сотник чигиринського полку реєстровців Михайло Хмельницький, це — мій син Богдан, а це — мої козаки, що мене супроводжують; а куди ми їдемо і за чим, то вам до цього засьі

Показав урядовцеві письмо чигиринського старости й каже:

— Відколи ж це таке право настало, що козакові не вільно по Україні, по своїй землі, їздити, куди йому хочеться?

— Вибачте, пане сотнику, не я таке право вигадав, а мушу його пильнувати, бо я служу. То цей поганець-жид наговорив нам про вас, що ви якісь небезпечні люди, і ми мусили прийти.

— 1 не дав нам, псявіра, спокійно ночі доспати,— каже десятник до пахолків,— за те не мине його двадцять п'ять напевно.

Сотник не слухав вже виправдування, тільки казав їхати.

Сотник Михайло Хмельницький знав добре Львів ще з тих часів, як служив у надворних козаках пана Станіслава Жулкевського й часто туди приїздив. І тепер заїхав до знайомого міщанина на Галицькому передмісті. Козаків розмістив по сусідах. Сам пере-дягнувся у кращу одежу, передягнув і Богданка, та обидва пішли в город і сотник показував синові все, що варто було бачити, а передовсім церкви, та давав йому всякі пояснення. Так провели час до полудня, опісля пообідали в якійсь харчівні й подалися до колесіати патрів-єзуїтів, де хлопчина мав остати на науку.

Хмельницький показав там поручаючого листа від пана гетьмана коронного Станіслава Жулкевського. Така протекція не могла бути знехтувана: Богдана прийняли й до ліцею, і до конвікту. Хмельницький заплатив за все на цілий рік наперед.

Ректор прикликав патра-вчителя та казав йому перепитати Богдана, до якого року науки його приписати. Та Богданко не вмів більш нічого, як тільки те, чого навчився від чигиринського дяка. Це в патрів не мало ніякого значення і його приписали до початкових, на перший рік науки.

Прощаючись, давав сотник синові востаннє всякі поуки:

— Ти, сину, будеш проживати тут серед безнастанної небезпеки. Будуть тебе спокушати, хвалити римську віру, а поганити нашу. Будеш мусити ходити до костела, бо тут такий ліцейний устав. В костелі побачиш пишноту, заграють органи... Та хай тебе це не манить. Держися свого, не дайся спокусі!.. Бог тяжко покарав би тебе, коли б ти покинув прадідну віру...

— Та чого ж ви мене, батечку, сюди привезли? — каже Богдан.— У нашому Києві теж є школи...• наші, православні...

— Та не такі, як в патрів. Я хочу, щоб ти чогось більше навчився, як те, чого в наших київських школах вчать. Тільки бережися...

Чуєш, бережися!

І старий Хмельницький поїхав у Чигирин, а Богдан остав сам, між чужими людьми.

Михайло Хмельницький походив із старого українського шляхотського роду. Зразу служив при надвор-них козаках Станіслава Жулкевського, опісля вернувся на Україну та став служити в реєстрових козаках, де став сотником. З реєстровими козаками ходив на приказ польських гетьманів у походи. Служив під гетьманом Жулкевським і гетьманом польним, а пізніше і коронним, Станіславом Конєцпольським. За вірну службу був в нього у великих ласках.

Гетьман Конєцпольський дав за його заслуги у вічну власність йому і його потомкам урочище Суботів біля Чигирина, де він служив сотником. Був це пустир і треба було добре напрацюватися біля нього, щоб мати з нього яку користь. Та Хмельницький взявся запопадливо до праці, наскільки тільки служба військова дозволяла. Прикликав осадчих на корисних для них умо-винах. Корчував ліс і хащі, висушував болота, справляв землю під засів, поставив будинки та й замешкав тут із своєю сім'єю.

За порадою свого добродія, гетьмана Жулкевського, сотник рішив віддати свого сина Богдана, що виявився незвичайно талановитим хлопцем, на науку до патрів-єзуїтів, де міг дістати кращу освіту, ніж та, що її в тому часі можна було здобути в Україні.

Патри-єзуїти стояли тоді на вершку своєї могутності в Польщі. Між ними були одиниці, що зуміли опанувати не тільки самого короля Жигмонта ПІ, але й все його оточення. Цей король без поради єзуїтів не зробив ні кроку — навпаки, сповняв усе, чого єзуїтам забажалося, хоча б ці бажання виходили навіть на шкоду держави. Щоб короля не випустити з-під своєї влади, вони накинули йому свого ставленика Андрія Боболю на секретаря, що на нього навіть польські єпископи нарікали. Єзуїти взялися пильно до засновування своїх шкіл, вищих і нижчих, по научному плану, що самі зложили. А цей план спирався виключно на схоластичному напрямі навчання доволі поверховому. Вони зуміли переконати правлячі польські круги, що він найкращий з усіх у Європі. Ціллю тих шкіл було виховувати молодь в єзуїтському дусі, спокійно, без шуму, але доцільно.

До цих шкіл приймали радо й православних — розуміється, тільки шляхту. Єзуїти розуміли добре, що старші на католицтво навернути не дадуться. Молоду ж деревину можна нагнути легко, куди тільки хочеться. Уся Польща мусить стати католицька, бо без цього їй не бути. І пішла праця над окатоличенням не тільки шизматиків, але і всяких інших "недовірків": кальвінів, лютеранів, аріянів, що їх стільки в часі релігійної реформації в Польщі завелося.

Богдан виніс із батьківського дому тверду віру і релігійність. Коли єзуїти зміркували, що на першому місці в нього — спасіння душі, старалися всякими софістичними аргументами доказувати йому, що тільки в латинській вірі можна надіятися цього спасіння. Живучи серед католицьких паничів, наслухався хлопчина чимало глумливих насмішок над православною церквою і її простими, неосвіченими попами.

Душа молодого, недосвідного Богданка найшлася на роздоріжжі. Він став хитатися, не знаючи, в який бік повернути. Батьківські слова почали в нього тратити свою силу. Ану ж батько помиляється. Та ж ці патри, його вчителі, такі вчені та мудрі люди. Між українським духовенством таких і зо свічкою шукай. А тут найважніша річ — спасіння душі, її охорона перед вічним огнем, що жде всіх тих, що зійдуть із світа не в латинській вірі. Молодий юнак мучився всім тим, заєдно над цим роздумував, аж втратив сон і став на обличчі марніти.

І хто зна, що було б з ним сталося, коли б Провидіння не було йому послало опікунчого духа, що його напутив на добру дорогу та своїм розумним словом заспокоїв його ніжне сумління.

Між вчителями єзуїтської колегії у Львові був патер Андрій Гунцель-Мокрський. Хоч не був єзуїтом, ходив у єзуїтській рясі та їв їхній хліб, бо вважали його за найкращого педагога.

Патер Мокрський був справді знаменитим педагогом і психологом. Коли на початку шкільного року поприходили до ліцею нові учні, він кілька днів підряд знайомився з ними. Розмовляв з ними, ставив їм зручні питання, вдивлявся в їхні обличчя та очі, немов хотів заглянути в їхні душі до самого дна... Здавалося, що перед його оком не с криється нічого, що він усе відгадає. І хлопці справді нічого перед ним не скривали, навіть найгірших своїх хлоп'ячих промахів, бо знали теж, що він нікого не зрадить, нікого не віддасть шкільній владі, щоби покарала. Такі хлоп'ячі сповіді кінчалися на тому, що о. Андрій доводив лагідною наукою до покаяння і щирого плачу за поповнений гріх.

Коли цей вчитель доглянув між своїми учнями молодого хлопця з далекої України, та ще такого, що не вмів по-польськи ні слова,— з тої України, що в польському громадянстві не тішилася доброю славою,— мусив звернути на нього свою увагу. Довго йому придивлявся і розмовляв з ним. І малий Богдан почув до нього вже по перших словах велику симпатію. Серед юрби чорноризців та паничів його одного вважав своїм приятелем. Так від першого погляду, від перших слів їхні

душі зблизилися до себе. Богданова молода душа прилягла до цього небуденного вчителя, і він полюбив його щиро, нелукаво, усім серцем, без усяких застережень. Богдан бачив у своєму вчителеві велике серце і непомильний розум. Знову ж вчитель бачив у своєму учні маленький матеріал, з якого можна вмілою рукою різьбити пишні взори. Богдан вистерігався усього того, що вчителеві могло б не подобатися. Він знав, що вчитель його не полає, не покарає,— та сама думка, що він може вчителеві зробити прикрість, його вразити, лякала Богдана.

І коли під рукою інших вчителів-єзуїтів душа молодого хлопця стала хитатися між козацьким та панським світоглядом, між батьківською вірою, що в ній вродився та виріс, та панською, латинською, що до неї його так дбайливо заманювали,— рішив пошукати відповіді на це складне питання в свого приятеля о. Андрія. Він вірив, що ніхто йому не порадить так щиро й непомильно, як цей добрий, щирий і мудрий вчитель.

З б'ючим серцем застукав до келії о. Андрія.

Хоча не раз вже заходив сюди, хоча кожного разу зустрічав його о. Андрій із приязною усмішкою та батьківським цілунком у чоло, ніколи ще не був такий схвильований, як сьогодні. Бо ж сьогодні не про дрібницю йде. Це ж йде про правду вічну, про спасіння душі. Де його шукати? Чи в православній, батьківській церкві, з її аскетичними святими, з бородатими, довгоризими духовниками, чи у величавому костелі, з голосними органами, дзвінками та дзвіночками, голеними ксьондзами у коротких ризах і з латинською мовою у богослуженні?

Несміло ввійшов Богданко до келії. О. Андрій, що саме читав грубу книгу, всміхнувся приязно і попрохав ближче. Відтак взяв його обіруч за голову й дивився пильно йому в очі, наче хотів із них угадати, що його привело до нього.

— Здоров був, сину. Та чому ти так примарнів, небоже? Чи так жаль тобі за твоєю Україною, за квітистими степами, за батьком-ненькою? Та це нічого великого, привикнеш — людина до всього привикне.

— Ні, отче, в мене є інший фрасунок. Я хотів вас порадитися...

— Говори, дитино, ясніше, бо тебе не розумію.— Він дивився в очі хлопця, наче б хотів відгадати цей його фрасунок.

Богданко надумувався довго, бо не знав, з чого почати. О. Андрій заохочував його своїм поглядом.

— Я, отче,— православної віри; у ній я вродився, охрестився, зжився з нею та полюбив її всім серцем. Я слухав науки нашого православного панотця Амвро-зія, а він навчав, що тільки в православній благочестивій церкві можна доступити вічної щасливості. Костела я зовсім не знав, ніколи, не був у ньому і його не бачив. Аж ось тут я почув від патрів, що спасіння душі і вічної щасливості можна доступити тільки в костелі. Я хочу знати, де правда? Коли це правда, що тут патри і мої товариші говорять, то...— не міг далі говорити і зам'явся.

— Ти думаєш, чи, може, не краще б було перейти відразу на латинську віру? — договорив о. Андрій.

Богдан не відповів нічого. В його душі йшла боротьба. Він налякався того, що мав сказати, й урвав на слові, а о. Андрій відгадав його думку і докінчив за нього. Що ж тепер буде, як його любий вчитель скаже: "Так, сину, зроби: зміни віру, пристань до костела — а будеш спасений". І в цей мент, мов потопаючому, коли із нього душа виходить, пригадалася йому вся дитяча молодість: пригадалося, як його, маленького, привела матуся до церкви, піднесла його попідпаш-ки до тетрапода та казала цілувати Бозю, як складала йому три пальчики і вчила хреститися. Пригадалося, як о. Амврозій сповідав його вперше, як приступав вперше

до св. Причастя. Усе те, мов блискавкою, стануло перед його уявою — наче б був тепер у чигиринській церкві і все те бачив...

Пригадались і батьківські упімнення. Йому стало страшно. Стояв перед своїм учителем, наче перед суддею, що має йому прочитати присуд смерті або життя. Справді, коли почує слова: "Зміни віру",— не зможе його послухати, бо що сказали б батько й мати! А як не послухає, то пірвуться його сердечні, приязні зв'язки з любим вчителем. І Богдан став жаліти, що сюди прийшов.

Настала прикра мовчанка.

Нарешті о. Андрій поклав руки на голову хлопця і, дивлячись йому, своїм звичаєм, просто у вічі, заговорив:

— І твій о. Амв{Л)зій і наші патри говорили тобі правду, та тільки однобічну. Воно справді так є, що й ваша православна, і наша римська віра, або як у вас кажуть, панська, є добра й спасенна для того, хто в ній вродився і живе по-християнськи, себто сповняє заповіді Божі. Перш усього треба бути справдішнім християнином, та не на самих словах, але й на ділах. В обидвох церквах є ті самі заповіді! Тільки, що деякі люди, нерозумні або злої волі, хибно розуміють слово "ближній" і толкують його так, що тільки твій одновірець є твоїм ближнім і тільки супроти нього ти маєш ті християнські обов'язки. Кожна людина є твоїм ближнім — ти повинен її любити та по силам твоїм їй помагати. Як не можеш інакше, так бодай тим, що спочуватимеш йому в горі. Одна щира сльоза над недолею твого ближнього буде тобі записана в Господа, як твоя жертва на вівтарі любові ближнього. Так, мій синку,— це вся мудрість християнської віри й у вас, і у нас. Роби так усе своє життя — а твоя душа буде спасенна, де б Т(І не молився: у своїй церкві чи нашому костелі. Подумай собі: коли б Господу

Богу було цього треба, чи не був би ти вродився в римській церкві? Ми своїм малим розумом не можемо збагнути цього, чому воно так

сталося. Та я ще не відповів тобі на питання, що ти його вправді голосно не сказав, але певно собі його подумав: чи не краще тобі було б покинути батьківську віру й перейти на римську? Отже, моя відповідь і рада така: не роби цього, сину, бо це дуже небезпечна річ.

О. Андрій покивав при тих словах пальцем.

— Не роби цього, щоб опісля не жалував. Ти ще молодик, не мав коли набрати життєвого досвіду. Тобі може щось подобатись, видатись кращим за те, що маєш, та опісля, як прийдеш до повного розуму, і зрозумієш, що ти помилився, для тебе, як характерного чоловіка, вороття вже не буде, бо соромно тобі буде перескакувати з одної церкви в другу... Берім справу такою, як вона є: у пізнішому віці пригадується людині її молодість, дитячі та хлоп'ячі переживання. І певно тобі пригадається, як тебе твоя мамуня вела за ручку в церкву, з якими почуваннями ти цілував святі образи, складав пальці, щоб хреститися... Пригадаються тобі врочисті свята твоєї церкви. І як тобі тоді було б, коли б ти бачив себе в костелі, а не в своїй церкві? Твоя совість, певно, не дала б тобі спокою і, певно, стало б тобі невимовно жаль втраченого раю, що з нього ти сам себе прогнав. Подумай про те все та відклади свою постанову до часу, коли станеш розважніший та розумніший. Я вважаю дуже нерозумним намовляти та перетягати таких недосвід-них молодиків на іншу віру. Ти цього не слухай!

Слова любого вчителя вливались цілющим ліком на розхвильовану душу хлопчини. Серце наповнялося радістю. В особі о. Андрія бачив свого ангела-хранителя, що здержав його над безоднею, що в неї мало що не впав. Цілував щиро руки свого ангела-хранителя та зрошував їх сльозами вдяки. На серці стало легко. Так легко, наче б мав злетіти на крилах високо, над хмари... до самого неба...

О. Андрій поблагословив його та поцілував у чоло.

— Я дуже радий з такого учня, мій Богдане. Бачу, що ти християнин не тільки на словах. Живи й далі по заповідям Божим, а будеш щасливий і спасений.

Богдан виходив із келії о. Андрія із сяючим радістю обличчям. Йшов сміло, бо вказали йому дорогу, що була йому по нутру і якої собі бажав. Тепер його вже ніщо не зможе спокусити, щоб відступив від батьківської віри. О. Андрій знас. все краще, як другі,— він все знає. Як він відгадав його спогади, що тільки блискавкою промайнули йому через голову...

II

Скоро переконалися патри-єзуїти, що цього впертого шизматика Хмельницького ніяким чином на латинство не повернуть. Найкращі, випробувані вже на інших прозелітах засоби тут не придавалися на ніщо. Радо було б його й позбулися, коли б не протекція гетьмана Жулкевського, що з ним не хотіли задиратися. То й дали Богданові спокій.

Від розмови з о. Андрієм Богдан мов відмінився. Перш усього став домагатися, щоб міг у неділі та свої свята ходити до церкви. І на це йому позволили. Не хотіли давати православним батькам приводу до протестів та зраджувати їх до всіх шкіл.

Та Богдан не вдоволився ще тим. Він відокремився від паничів латинської віри та став гуртувати біля себе православних, піддержувати слабодухів і таким побутом псувати інтереси патрів.

А все-таки терпіли його три роки. Богдан ставав

з кожним роком розумніший, а його праця над здер-жанням православних від відступства була чимраз успішніша. Його вплив, як першого учня в ліцеї, ставав чимраз більший. Часто заходив він до

Ставропігійського Братства і тут у розмовах із старшими набирав нової сили до боротьби за православну віру.

Цього було патрам забагато. Та не можна було його так просто прогнати від себе. І тому рішили післати його до свого ліцею в Ярославі. Там немає стільки шизматиків, там його вплив не буде такий шкідливий.

Написали до сотника Михайла Хмельницького листа. Не щадячи для Богдана похвал, доводили, що для нього львівський ліцей не вистарчає, що варт післати його на дальшу науку до вищого ліцею в Ярославі.

Батько погодився на те, й вже найближчого року поїхав Богдан до Ярослава.

Боляче було молодому юнакові розставатися з учителем і другом, о. Андрієм. Обидва плакали прощаючись.

— Не забувай мене, мій сину,— говорив о. Андрій,— і не забувай того, що я тобі одного разу сказав. Тямиш? Там стрінуть тебе ті самі, а може, ще й більші спокуси, та ледве чи стрінеш там щирого приятеля, що в сам час перестеріг би тебе перед небезпекою.

Богдан аж душився, здержуючи ридання, що всею силою виривалось йому з грудей. Поїхав...

В Ярославі опинився Богдан серед подібних, та дещо відмінних обставин.

Ярославські патри мали вже докладні відомості про цього впертого шизматика від своїх львівських товаришів, і тому до єзуїтського конвікту його не прийняли. "Не можна ж пускати такої паршивої вівці в кошару, між слухняних овечок",— говорили між собою патри. Може, й до ліцею були бч його не прийняли, коли б не протекція могутнього пана Жулкевського. Дехто радив представити гетьманові впертість і

бунтарські нахили хлопця, та вони зрозуміли, що тут нічого не вдіють. Цей пан, хоча ревний католик, не вагається шизматикам ставити церкви. На це немає ради. Хай вже ті три роки Богдан вибуде в ліцеї, а потім — з Богом!

І так воно сталося. Богдан присвоїв собі в цих трьох роках, що перебував в ярославському ліцеї, усі тодішні схоластичні мудрощі, що їх вчили єзуїти, навчився добре латини, й вернувся до свого любого Чигирина.

І батько й мати були йому дуже раді.

Мати мріяла про те, що Богданко візьме собі жінку та займеться господарством, що досі лежало виключно на її голові, бо батько, зайнятий військовими справами, не мав на те часу.

Що інше думав батько, та не сказав цього відразу. Дожидав, щоб син відпочив по науці. Врешті каже до нього:

— Ти, Богдане, добув книжкову науку, як мало хто з твоїх однолітків в Україні. А тепер треба тобі набратися козацького розуму. Пора тобі, сину, на Січ поїхати. Тобі вже двадцять літ. Треба навчитися й того, що козакові знати треба. Латина латиною, але й шабля важна річ, і не знати що важніше. Тобі не бути нічим більше, як козаком. Слава Богу, що ти побув шість літ між єзуїтами, та не скривив душею, а то був би втратив любого сина. З тебе вийде козак на славу роду Хмельницьких, та без запорізької січової школи цього не буде. А там, на Січі, матимеш не будь-якого вчителя. Там гетьманує тепер славний Петро Кона-шевич-Сагайдачний, мій добрий знайомий, і я йому пригадаюся. Перед ним татарва з самого страху вмирає, а султан турецький зубами скрегоче з люті, що не може йому нічого зробити. Тільки ти, Богдане, вважай та слухайся, бо Сагайдачний жартів не знає. У походах він такий строгий, що за неточність у службі людей розстрілює. Здається, рідного батька не пощадив би. Зате для доброго козака — мов рідний батько.

Богдан вибрався на Січ. Батько дав йому на дорогу все, що козакові треба. Вибрав добру шаблю, мушкет та спис, вибрав найкращого коня з табуну і дав йому десять козаків зі своєї сотні, що мали його проводжати аж до самої Січі.

Перед Богданом розгорнулося нове, невидане досі життя: суворе, невибагливе, повне пригод та небезпек — козацьке життя. їхали широким розлогим степом, тут і ночували у високій, степовій траві. Над річками розпинали шатро, припинали коней до вбитих у землю коликів, вішали на триніжках кітлики й варили страву. Держали пильну й чуйну сторожу.

Для Богдана була це перша практична козацька школа.

Козаки йому говорили, чого козакові в степу треба берегтися. Вовк йому не страшний; вовка не боїться кінь козацький, ні навіть степова дитина. Від гадюки встереже багаття та овечий кожух, від татарина — хіба пильна та чуйна сторожа. Та цього хто-будь не потрафить, хіба досвідчений козак, що з степом знається, розуміє мову вітру та шелест трави степової, що пізнає по лету птиці, по рухах дикої степової кози та боязкого зайця, відкіль хижий татарин підступає. Козаки новика на сторожі в степу не поставлять.

І Богдан старався за час тієї дороги навчитися від бувалого батькового десятника степової мови, навчитися і непомильної астрономії голубого неба, щоб ніколи не зблудити ні вдень, ні вночі та не датися нечистому завести на манівці. Богдан мав тепер добру нагоду пізнати цю чарівну степову ніч, при звуках музики нічної звірні та птиці, що виявляє життя степу і його мешканців.

Подорожній порядок дня був одноманітний. Коли сонце стало наближатися до кінця своєї денної мандрівки, козаки шукали відповідного місця на нічліг. Вибирали звичайно місце на узгір'ю, близько води, річки чи ставка. Розсідлували коней, збирали суху траву

та хмиз і розводили вогонь. Дехто ставав ловити рибу й ніколи не вертався з порожніми руками: цього добра в Україні було багато. Інколи довелось встрелити дику козу — й було печене м'ясо. А каші, сала, сухарів та хліба надавала Богданова мати доволі, щоб по дорозі не треба було голодувати.

Після вечері десятник Нечипір визначував чати, а тоді можна було лягти спати, коли хто хотів. Та чи ж може людина в погідний літній вечір серед українського степу заснути? Тож козаки позакурювали люльки та стали балакати. Розказували собі казок про відьом, чарівниць, чортяк, що їх видумала народна фантазія ще в далекій правітчині нашій. Вартові стояли на конях, зорячи пильно за кожним шелестом вітру, за кожним порухом трави.

А як тільки стало на світ заноситися, як зорі стали одна за одною погасати, як нічна птиця замовкла, а інша стала будитися зі сну, вставали й козаки, одмовляли молитви, вели до пійла дрімучих коней і самі вмивалися. І знову закипів котел з кашею. А коли вже поснідали й небо на сході зарожевіло, запалилося, звивали шатро й пускалися в дальшу дорогу. Коні здорово форкали та зривали серед степової трави росисті квіти. Козаки їхали мовчки — хто смоктав люльку, а хто таки куняв у сідлі, досипляючи ночі.

Та вже як зійшло сонце й осушило росу на траві, про спання вже й думати не можна було. Хмарою зліталася степова комашня, колючі сірі мухи-сліпцуни, і тоді ні людям, ні худобі спокою вже не було. Даремно коні обганялися довгими хвостами та головами, даремно козаки вимахували лопухами і галузками,— комашня небагато собі з цього робила й тяла далі.

Довго так мандрували, поки не натрапили на першу козацьку редуту й високу фігуру з бочкою смоли на вершку. Тут уже починалося запорізьке царство з твердим січовим законом. Тут безупину воєнний стан, з усією строгістю.

В редуті прийняли їх радо та погостили. Богдан вперше мав нагоду придивитися до козацького обозо-вого життя. Козаки знову ж оглядали цікаво новика зі старого козацького роду. Дивним видавалось Богданові, що козаки ходили тут у драній одежі, дехто й без сорочки. Тут не місце гарно вдягатися. На це буде час на Січі, або коли, за дозволом старшини, можна буде поїхати в який придніпровий город погуляти. Тоді-то вже й бритва найдеться, і гарна одежа, й чо-боти-сап'янці. Придивлявся тут Богдан, як козаки їли із малих дерев'яних коритець, кожний своєю ложкою, часто прикрашеною мистецькою різьбою, карбами та хрестиками. Харчів тут не бракувало. Запорожжя під вмілою, твердою рукою тодішнього гетьмана Сагайдачного мало всього доволі та у свій час.

У цій першій редуті довідався Богдан, що гетьман Сагайдачний є тепер на Січі. Може, до якого походу ладиться, та ніхто цього не знає, в яку сторону. Сагайдачний не любив, щоб про це розходилися вісті. Міг би хто не вдержати язика за зубами — та й похід міг би не вдатися. Довідаються тоді, як на байдаки посідають.

Стільки довідався Богдан у дорозі про цього легендарного козацького гетьмана. Довідався про це від наочних свідків, старших козаків, що з ним у похід ходили. Богдан горів із нетерплячки, щоб скорше станути перед цим найславнішим козаком. Та хто зна, чи така велика людина з таким молодиком і балакати схоче. От віддасть хіба тільки в канцелярії батькового листа, а там заведуть його в список та пішлють у який курінь між просте козацтво, де й вища освіта, і рід славний не мають ніякого значення. Так міркував собі Богдан, зближаючись до Січі.

Приїхали над берег Дніпра вже якось зполудня. Баня Покровської церкви блищала від заходячого сонця, аж сліпило. Богданові козаки стали гукати, й до берега приплив байдак. Козаки попрощалися з Богданом і завернули в степ. Богдан почув себе на березі Дніпра таким самітним, і так лячно йому стало, як тоді, коли батько оставив його

самого в єзуїтському конвікті у Львові. Козак, що вже підплив до берега байдаком, бачачи його збентеження, забажав пожартувати із нього:

— Заїзди, козаче, у човен.

Богдан думав, що справді так треба зробити, та кінь не хотів зайти в човен і ставав дибки. Козаки стали сміятися. Тоді другий козак вискочив з байдака на берег, казав Богданові злізти з коня і всісти в човен. Опісля запровадив коня у воду, а сам скочив у човен. Байдак посувався швидко по воді, а кінь плив за ним. Так переплили ріку й вийшли на другий берег, недалеко січових воріт. Вони були відчинені, на сторожі стояв козак з мушкетом. По обох боках воріт наставили грізно свої дула гармати.

Богдан станув, держачи коня за поводи, і сказав до вартового:

— Я до пана гетьмана з письмом...

Вартовий не сказав ні слова, тільки дав знак рукою, що може йти. Богдан вийшов на просторий січовий майдан і не знав, кудою йти. Спитав стрічного козака, а цей знову рукою показав йому домик кошового — й знову ні пари з уст.

"Хіба тут самі немови,— погадав собі Богдан,— ніхто не спитає мене, за чим я сюди приїхав".— Підійшов до домика та став розглядатися, не знаючи, що робити з конем. Якийсь інший козак, помітивши його непорадність, узяв од нього спис, застромив його в землю і прив'язав до нього коня.

— Йди, юначе, куди пустився, а коня ніхто тобі не вкраде.

Богдан увійшов у сіни. Напроти себе — двоє дверей. В сінях — двох посильних.

— Скажіть, будь ласка, котрими дверима до пана гетьмана та чи можна там зайти. Я з письмом.

— Маєш ніс, то пізнавай, котрі двері, а коли там тебе не треба, то візьмуть за обшивку і викинуть за двері.

Другий козак став сміятися. Богдан побачив, що з нього насміхаються, і всердився.

— Либонь, що тебе частенько викидали за двері, коли ти такий того певний. Я не піду сам, поки мене не покличуть.

Говорив доволі різко, бо таки добре всердився. На те двері відчинилися і з кімнати вийшов старший чоловік, з довгою бородою. Богдан зняв шапку.

— Що тут діється? — спитав різко. Богдан думав, що це якийсь піп.

— Приїхав я і маю передати пану кошовому-батькові письмо; питаю козаків, кудою мені йти, а вони глумляться надо мною та сміються.

Оба козаки станули в струну.

— Котрий глумився? Богдан показав.

— То ти так, ледаре, робиш свою службу? — гримнув гетьман, бо це був він у власній особі.— Приходить до мене з письмом, а тобі на жарти збирається? А коли б у тому письмі було щось важного, то хто відповідав би за спізнення? Відведи цього ледаря на вартівню та скажи отаманові від мене, щоб йому вчистили п'ятнадцять нагаїв... Рушай! А ти, молодче, ходи заумною.

Богдан збентежився. "Тут жартів не знають",— подумав, ідучи слідом за Сагайдачним.

— Відкіля приходиш? — спитав гетьман.

— Яз Чигирина, батьку,— відповів Богдан і передав йому письмо від сотника Михайла.

Сагайдачний читав письмо і морщив свої густі брови.

— Так ти, молодче, в єзуїтів учився?

— Шість років, у Львові й Ярославі.

— Стільки руських душ від нас через те відпадає,— говорив Сагайдачний наче сам до себе,— а люди цього не хотять знати й летять туди, як нетлі до світла...

— В нас ще немає таких шкіл,— несміливо промовив Богдан.

— Таких, щоб молоді душу кривили, певно, що немає. Але, дасть Бог, у нас будуть ще кращі. А тебе не попсували за цих шість літ?

— Якось Бог милував та беріг, хоча патри дуже заходилися біля мене. Мене остеріг один патер, щоб не датися та стояти сильно при своїм.

Гетьман видивився на нього.

— Один з патрів, кажеш? Це нечуване! Як же ж цей білий ворон називається?

— Називається о. Андрій Гунцель-Мокрський.

— Дивно. Як же ж там такого чоловіка тримають і досі терплять? Присядь тут та розкажи мені дещо про цього дивного чоловіка та й чого тебе там вчили?

Богдан розказав із свого життя все, аж до хвилі, коли батько вирішив післати його в Січ.

— Розумно твій батько вирішив — видко: козацька душа в нього. Я тебе приймаю і беру під свою опіку. Ти добув освіту й таких нам треба; тільки ти з цим перед козаками не висовуйся, бо тут чваньків не люблять. Як тебе треба буде до іншої роботи, то тебе найдуть.

Богдан поцілував гетьмана в руку. Гетьман гукнув у сіни:

— Хай сюди прийде Лилик.

За хвилину надійшов старий козак, в довгому халаті, наче в рясі. За вухом стирчало в нього гусяче перо, а на правій руці мав надітий другий рукав, щоб жупана щадити. Богдан бачив таке перший раз.

— Цього юнака візьми в канцелярію і заведи в список корсунського куреня, а курінного отамана запроси до мене сьогодні на чарку меду.

Відбулася церемонія приймання до куреня. Богдан не міг зрозуміти, як курінний отаман може не слухати гетьмана й противитися прийняттю новика. Та Лилик пояснив йому, що це тільки така церемонія і не можна уважати цього за правду. А все ж видалося йому, що не ялося говорити курінному: "Я собі в своему курені кошовий — і ніхто мені не має права приказувати". Де ж так у єзуїтів посмів би хто виступити проти приказу ректора.

Цього таки дня, увечері, сидів курінний отаман Деркач у кошового батька за столом, при боклаку старого меду. Балакали про Хмельниченка.

— Кажу тобі, Остапе,— говорив Сагайдачний до отамана,— що з нього вийдуть люди. Не спускай із нього свого ока — тільки роби це так, щоб козаки не догадалися, що він під твоєю опікою. Хай навчиться всього, що козакові знати треба, а тоді візьмемо його в канцелярію. Твердий, бачиш, у нього характер, коли вибув шість літ у єзуїтів, а не скривив душею!

У цьому новому січовому житті побачив Богдан багато такого, що переходило його уяву навіть після цього, що чував про Січ від батька та старих козаків.

Порядок, що тут був заведений, не допускав ніяких несподіванок. Усе йшло, мов колісцята в годиннику,— один одному не заважав у праці, кожний знав, що йому робити.

Військові вправи на січовому майдані з новиками під оком батька кошового, вправи на близькому степу, розсилка стеж, зміна залоги в рудетах, праця в січовій майстерні, збирання харчів та іншої потреби для війська, відбирання оплат за перевіз на Дніпрі та постої на січовому базарі — чергувалися між собою, і ніхто не питав, коли на нього черга приходить. Вже тоді Запорозька Січ складалася з двох частин: з властивої Січі, фортеці й столиці козацької республіки, околеної валами та палісадниками, та січового базару, де приміщувалися крамниці приїжджих купців. До фортеці чужому доступу не було. Тут містилася вся січова сила, військо у куренях, поставлених попід валами, тут стояли Покровська церква, приміщення для духовника, кошового отамана й генеральної канцелярії, січова скарбниця, арсенал та всякі магазини. Друга частина Січі — це було наче передмістя першої. Хто сюди приїхав із своїм крамом, заплатив за постій торгове,— мав право сидіти тут, доки не випродав усього краму, й був певний, що йому тут не пропаде ніщо, хоч і гаманець з грішми лиши. Базарна поліція була чуйна й строга на всякі провини. Отаманом базару був осібний старшина, кантарлей, що мав теж гляд над мірами, вагами й грішми.

Відбувалися тут великі ярмарки. Постійні війни з татарами та турками не перепиняли татарським та турецьким купцям приїздити на Січ із своїм крамом та купувати в козаків, що ті воєнним промислом надбали. На ярмарки заїздилися купці з усіх сторін і народів: були тут турки, татари, москалі, вірмени, греки, італійці, литовці й поляки. В тому часі стала Січ узловим місцем для торговлі між сходом і заходом.

Молодий Хмельницький не міг з дива вийти, бо ніде — ні в Чигирині, ні у Львові, ні в Ярославлі — таких порядків не стрічав. Дуже припала йому до серця солідарність січового товариства. Ніхто не завидував другому, бо все було спільне, опріч коня, одежі, збруї та того, що припало на козака з поділу добичі.

Богдана призначили між новиків. Тут під рукою старих, досвідних характерників працювали новики від ранку до вечора, що й хвилини не остало на байдикування. Опріч військових вправ, повнили вони всяку службу на Січі: розсильних по куренях і при генеральній канцелярії, при кошовому отаманові, вартових при арсеналі, магазинах і церкві, та були прибічною гвардією у кошового, що часто вживав їх до переведення своїх розпорядків і приказів.

Новики вчилися запопадливо. Кожний хотів стати чимскоріше козаком-товаришем такого-то й такого куреня. Новики не мали таких прав, якими втішалися козаки-товариші. Товариші ходили в походи, а новикам цього не вільно було. А в походах можна було слави придбати, та й добича воєнна перепала...

Богдан, при своїй вродженій інтелігенції та пильності, не довго оставав між новиками: скоро став товаришем корсунського куреня та ходив у походи з козаками.

Та не довго побував у Січі. Батько взивав його до хати: батько не має часу, поза військовими справами, займатися хазяйством, а мати вже нездужає.

Богдан дістав із січової канцелярії дозвіл і поїхав додому...

При кінці двадцятих років сімнадцятого століття стали над Европою збиратися чорні хмари, що, як здавалося, загрожували існуванню всього людства.

Сама природа віщувала нещастя: землетруси, зать-мінння сонця й місяця, дивні з1 яви на небі, падучі зірки тощо. Люди пояснювали ці страхіття, як вміли, дехто ворожив навіть кінець світу...

Явищам у природі відповідали й події в політичному житті. Німецький цісар Фердинанд за підмовою єзуїтів став переслідувати іновірців. На Угорщині протестантів і кальвінів, у Чехії ще й гуситів. Цим викликав проти себе в обидвох краях обурення. З цього невдоволення скористав семигородський князь Бет лем Габор і загадав відібрати для себе Угорщину від Габ-сбургів. Чехи теж підняли проти Австрії грізне повстання.

.Цісар попав у скрутне положення й звернувся до свого однодумця та приятеля Жигмонта III за військовою підмогою. Наслав на його двір своїх довірених єзуїтів, щоб при помочі польських єзуїтів переконали Жигмонта, що з цього вийде для Польщі велика користь. Бо коли б на Угорщині запанували кальвіни, а в Чехії гусити, то і в Польщі взяли б іновірці верх і загрожували б католицизмові. Переконати короля прийшлось їм легко, бо він був посвоячений з Габсбургами через жінку Катерину.

Гетьман коронний Жулкевський та канцлер Оссо-лінський відраджували йому до цеї авантюри мішатися, та доброї ради не послухав. Отаманові лісовщи-ків Янові Роговському післав приказ, щоб зі всіми своїми ватагами перейшов Карпати на підмогу Фер-динандові. Лісовщики, що радо йшли всюди, де надіялися багатої наживи з грабунків, не давали собі двічі про те говорити. Саме, коли Бетлем Габор зайняв уже половину Угорщини та збирався облягати Відень, Ро-

говський перейшов несподівано Карпати, одним ударом знищив семигородську армію під командою генерала Ракочого і вирубав впень сім тисяч війська.

Мов буревій, йшли лісовщики через Угорщину, не щадячи нікого й нічого. Куди йшли "затраценьци", як їх у Польщі називали, там довгі роки трава не росла.

Не прочуваючи нічого, збиралася угорська шляхта в Михалинцях, відки мала їхати до Будапешта на коронацію Габора на угорського короля. Роговський напав і на Михалинці та забрав усю шляхту в полон.

На Угорщині паніка. Габор під одною умовою — що лісовщики заберуться з угорської землі — зрікається всяких прав до угорської корони, раз на все.

Фердинанд зробив на цьому знаменитий інтерес, бо якраз в тому часі дістав грошову підмогу і з Іспанії, і з Риму від папи. Грошей не потребував видавати на війну й сильно запоміг свою кишеню.

Тим часом Чехи воювали з Фердинандом щасливо. Жигмонт відкликав лісовщиків з Угорщини і пі-слав їх до Чехії.

Через цей нерозважний крок придбала собі Польща ворогів у чехах та Бетлемі Таборі, а через нього, васала Туреччини,— і у великої Порти. Поки царював тут спокійний і миролюбивий султан Ахмет, цього не було видно. Та невдовзі засів на престолі молодий, загонистий і фанатичний Осман. Він, наслухавшись у дитинстві від гаремових жінок фантастичних казок про могутність муслемського меча, задумав перевести їх у життя й завоювати ввесь християнський світ. Підмовляв його ще й фанатик великий візир Галі-паша. Осман повинен завоювати цілу Европу — так, як колись його славні попередники північну Африку й Іспанію. Підмовляв його й семигородський князь Бетлем Габор, що не

міг забути Жигмонтові лісовідиків і переконував Османа, що завоювання повинен він почати від Польщі.

А до цього жевріючого вогню доливали оливи ще й українські козаки, що під булавою Сагайдачного давали Туреччині доброго чосу.

За війною промовляв теж і скинений з престола волоський господар Томжа.

На місце цього Томжі став господарем польський ставленик Гаспар Граціяні. Він сподівався, що під Польщею легше буде йому жити, як під Туреччиною, що побирала величезні гарачі, й тому бажав собі, щоб Польща зайняла Волощину. Бажаючи собі зі щирого серця війни між Польщею й Портою, став переписуватися з польськими магнатами, а навіть і з королем. Обіцював підмогу не тільки в грошах, але й у війську: заявив готовність прислати королеві на кожний його заклик двадцять тисяч волохів.

Жигмонт НІ не був від того, щоб поширити границі Польщі, а разом з тим і католицизм. Молдавія та Волощина, зі своїми багатими господарями, могли, замість платити гарачі султанові, підпомагати пусту скарбницю Жигмонта, й були ласим куском для нього.

Про ці затії Граціяні довідалися заздалегідь у Царгороді. Молодий султан спалахнув гнівом на нього, а ще більше на Польщу. Поперед усього наказав прогнати з Царгорода польського посла Отвінов-ського. Обурення поляків на цей поступок використав Граціяні, й підбурив їх так, що на раді запало рішення йти в похід на Молдавію. Гетьман Жулкевський не погоджувався з цим рішенням, та мусив уступити, бо закидали йому надто велику повільність у своїх ділах. Вийшов із своїм невеличким військом і зближався до Дністра, щоб у дану хвилину перейти на молдавську землю.

Дехто дорадживав прикликати на поміч козаків.

Це було невдовзі після московської справи, де козаки під Сагайдачним віддали Польщі такі великі заслуги. Та гетьман спротивився тому, кажучи, що не хоче воювати побіч із Граціяні. Шляхта хотіла зробити це на власну руку, й післала до Сагайдачного послів, та він відказався. Зробив це дуже політично:

— Не можу я в такий час покидати України на поталу татарам. Вони, як довідаються, що Польща йде війною на Молдавію, себто проти великої Порти, не будуть сидіти тихо й зваляться нам на шию та спустошать Україну. Я й так послужу нашій отчизні, коли спиню татар на переправі у Польщу.

Посли намагалися переконати Сагайдачного.

— Ми знаємо зовсім певно, що татар мають перевезти кораблями в Молдавію.

— Я, як живу, то ще не чув, щоб татарва вибиралася в похід кораблями. Та ж уся Туреччина не має стільки кораблів, щоб їх там помістити. У походи йдуть великою силою, кільканадцять і кількадесят тисяч, і то ще з кіньми, бо піший татарин не варт нічого. Це, панове, виходить на байку, й я в неї не повірю. Я не рушуся — тим більше, що, видко, пан коронний гетьман нас собі не бажає, коли сам нас не просить.

Як посли від'їхали, каже Сагайдачний до своїх старшин:

— В нас стільки війська, що було б чим і переправи припильнувати, й на Молдавію піти, але цього не зроблю з багатьох причин: під булавою пана Жулкев-ського я воювати не буду, бо це найбільший ворог козацтва. Ми в нього — не лицарі, що стільки разів кров свою за Польщу проливали й не раз її з опресії визволяли, ми в нього — лотри й розбишаки. Він не бачить різниці між лицарським козацтвом, оборонцями хреста, й тими розбишацькими бандами, що їх після

московської війни стільки намножилось, та не дають людям жити, й грабують не тільки Україну, але й Литву, й Польщу. Я маю певні вісті, що пан гетьман змовлявся з Скіндер-пашею Бегрег-бегом Босан-ським, щоб разом знищити козацтво дотла. Про це саме писав і до його милості короля. А врешті ми за наші заслуги під Москвою не дістали нічогісько, хоч ми не багато жадали: заспокоєння прав нашої віри й церкви. Хай же тепер вони переконаються, що з турками й ордою воювати не так легко, як декому здається. Не йдемо, й годі.

Тимчасом гетьман коронний станув із своїм військом під яругою на польському боці Дністра. Під його булавою було не більш, як чотири тисячі війська.

Та без козаків і тут не обійшлося. Польний гетьман Станіслав Конєцпольський прикликав на поміч реєстрових козаків. На його поклик прийшло дві тисячі реєстровців під сотником Михайлом Хмельницьким. Із батьком пішов і син Богдан.

Коронний гетьман вижидав обіцяних Граціяні двадцяти тисяч волохів. При тому він стежив пильно рухи турків і ординців.

Начальний вождь турецького війська Скіндер-паша Бегрег-бег Босни зближався вже обережно до Дністра, а військо Граціяні не приходило. Гетьман написав до нього гострого листа: це він спричинив своїми намовами цілий похід, а тепер не приходить. Це по-хоже на те, що він був знаряддям Туреччини, щоб Польщу вивести в поле. Та хай не забуває, що Польща може з Туреччиною замиритися, а ця, певно, строго пімститься на ньому за видиму зраду.

Та й Граціяні невесела була година. Волоша не спішилася на поклик скиненого господаря виступати проти Туреччини. В разі невдачі поляків усю лють зігнав би на волоші.

Найкраще було б виждати, чия візьме. Та Граціяні не міг уже довше зволікати. Зібравши шістсот верш-

ників, приїхав до польського обозу. Припізнення оправдував цим, що й він мусив стежити за рухами турків, щоб принести гетьманові якусь певну вістку. Його головна двадцятитисячна армія прийде невдовзі, так як обіцяв. Та коли б і не прийшла, то не велика річ. Турецького війська небагато — не більш десяти тисяч, а татарів з Галгою — не більш двадцяти. Така сила славетному польському війську зовсім не страшна. Треба тільки перейти ріку та з'явитися на молдавській землі, а тоді все, що живе, велике й мале, стане проти турецьких гнобителів.

Граці яні говорив те все не тільки перед обидво-ма гетьманами, але й перед шляхтою. Хотів намовити їх до переходу ріки. Ставляв їм перед очі, як-то можна буде в Молдавії поживитися, це дуже багата країна й всього є доволі. Та й війну треба покінчити перед зимою, а тут уже серпень, кінець літа, й треба поспішати.

Та гетьман вже не довіряв Граці яні. Відчував у його поступованні якісь хитрощі. Відтягав перехід через Дністер і дожидав підмоги з Польщі. До короля й примаса Гембіцького висилав тривожні письма.

Поміч не приходила, а підмови Граці яні робили своє.

До гетьмана прийшла депутація від шляхти з домаганням: або веди в Молдавію на турка, або розпускай військо. Довше в такому безділлі військо оставати не може. Воно здеморалізується, тим більше, що далі й харчів для війська та паші для коней не стане.

Гетьман дав приказ переправитися на другий бік...

Тут військо відразу кинулося на грабунки й реквізиції, а обидва гетьмани не були в силі його здержати. Користали з цього турки: виловлювали поодинокі частини й вибивали їх упень, або брали у полон.

Хоча Граціяні впевняв, що турецького війська небагато, та, що як тільки польське військо перейде Дністер, повстане проти турків усе християнське населення,— старий, досвідчений гетьман зрозумів скоро, що справа не скінчиться добре. Так і писав до польського короля, прохаючи підмоги.

Волоські та молдавські бояри заворушилися, було, зразу та повибивали деякі турецькі станиці. Та як польське військо перейшло Дністер і вони побачили, як його мало, та й ще як військо кинулося грабувати, зрозуміли, що їх жде. Коли переможуть турки — не минути їм страшної помсти; переможуть поляки — військо знищить грабунками всю країну.

Граціяні з великого приклонника переходу за Дністер став пропагатором думки, що треба чимшвидше завертати назад через Хотин на Покуття. Тепер він голгісив усюди, що турків і татар така сила, що поляки ніяк їм не встояться. Обурений Жулкевський приказав його пильнувати, щоб не перейшов на турецький бік, бо став його підозрювати в зраді. Підозріння виявилося правдиве, бо Граціяні справді пустився тікати, та його зловили.

Польське військо підійшло під Цецору й тут зайняло колишні окопи Яна Замойського. Окопи треба було прочистити й понаправляти. Та польська шляхта не радо брала в руки заступи, й ремствувала на гетьмана, що заставив їх до такої роботи, доброї хіба тільки ддя хлопців. Кожний вислав за себе тільки челядина. Та й челяді не хотілося важко працювати, замість лежати в холодку.

Була прегарна літня днина. Ні одної хмаринки на небі, усюди залягла мертва тиша, навіть птиця замовкла. Навіть бреніння комашні не було чути — наче б уся природа попала від спекоти в дрімоту. Повітря було важке. Здавалося, наче б хтось поналивав людям і коням оливи в б'ючки.

Нараз усе змінилося. Годі було навіть зміркувати, з котрої сторони насунули густі чорні хмари. Вони стали клубитися над Цецорою, наче б тут обрали собі збірне місце. Сонце вкрилося відразу непроглядною пітьмою, блискавиці зашнирали по небі, мов огненні гадюки, у хмарах почувся страшний грюкіт, рясні громи стали бити довкруги. Перший грім вдарив у бунчук, що стояв біля намету гетьмана як символ його влади, та розбив його на тріски. Цей перший грім був наче закликом до цього страхітливого бою, що його почала тепер могутня стихія з слабосилим паном землі, якому здавалося, наче б уже природу покорив. Громи били без устанку, розбивали таборові вози, вбивали людей і коней. Настав страшний день, що його й найстарші люди не пам'ятали. Навіть у найбільш відважних, що не вірили в ніякі забобони, завмирало серце. Враз почалася й злива. Мабуть, і перед потопом світа, що його заповів Господь через свого вибранця, праотця Ноя, більшої не було. Здавалося, що небо з землею зв'язалося водяними мотузками, густо один біля одного. Розпалена й потріскана від довгої спеки земля не могла відразу стільки води випити. Вода закаламутилась і, розсерджена, запінена, плила у нижчі місця. Люди, коні та воли стояли по коліна в'воді, не сміючи рушитися з місця. Людям здавалося, що прийшов уже кінець світа, остання година... Коні дрижали, звісивши голови. На щастя тільки, це все не тривало довго. Повіяв від моря вітер та пігнав чорні хмари далі. Знову показалося сонце, та пекуче, мов грань. На чорних відлітаючих хмарах заграла всіма кольорами веселка. Вода відпливала кудись, забираючи з собою все, що могла зі собою забрати. Увесь світ віддихнув чистим, громами відсвіженим повітрям.

Та що тільки одна буря перейшла, стала наступати друга. Вислані стежі вертали з недобрими вістями. До Цецори зближався Скіндер-паша Бегрег-бег Босни з великим військом турецьким, а Девлей Гірей і солтак Галга — з татарами. Йшов теж сам Кантимір, головний отаман усіх ординських сил. Та й волохи, що тепер дрижали за свою шкуру, старалися туркам придобритися, й робили стежам всякі пакості. До того, не забули ще польським військам грабунків і реквізицій.

Тим часом гетьманові вороги, що він їх мав особливо між ротмістрами різних частин, пояснюють військові, що ця велика буря, що недавно стільки шкоди наробила і розбила гетьманський бунчук,— це поганий знак для цеї війни, ворожить кінець польському війську. А від тієї ворожби не тільки на звичайних вояках, але й на старшині стала шкура дрижати.

І Граціяні, що не мав уже куди висмикнутися й втечи, став усею силою своєї вимовності підмовляти старшин, щоб чимскорше вдарили на ворога, бо він тепер знеможений довгими походами й спекою, не матиме часу відпочити й набрати сили. Й знову депутації до гетьмана з жаданням, щоб зараз виводив військо в поле до відкритого бою. Гетьман мусив і на те згодитися, тільки жадав, щоб вперід привели окопи до ладу, щоб на всякий випадок було де після бою сховатися.

V

Як звичайно, бій почався герцями. Гаряча молодь не видержала, щоб не виїхати з обозу та не визвати ворога на герць. На герцях з татарами їм щастило. Татари не вдержали й стали відступати. За добровольцями стали виступати цілі полки. Татари об'їхали великим колом і цілою силою вдарили на лісовщиків під булавою Роговського. Татарія'була велика сила й лісовщики не видержали. І був би, може, прийшов їм кінець, коли 6 молодий Денгоф не був зібрав наборзі кілька частин колійників та не вдарив на татар збоку. Побачивши таку підмогу, Роговський зібрав своїх "затраценьців" і вдарив на татар з такою силою, що вони стали відступати. Дісталось їм тоді! Не щадили нікого. Мов косарі траву, клали татар покосами, кого й тільки шаблею чи списом могли засягнути.

Різня покінчилася щойно ввечері, коли з окопів почулася сурма, що взивала вертатись до обозу. Переможці вертались невдоволень що ніч перешкодила їм покінчити з ворогом.

Ця перемога підбадьорила всіх. Побачили, що не такий то ворог, щоб його хоробре лицарство не могло поконати. Вояки переходили біля старшинських наметів і говорили:

— Не держіть нас, панове, в окопах, мов чурів. Ми прийшли сюди битися, а не придивлятися, як ворог із нас глумиться... Або розпустіть нас домів, коли війна вам уже навкучилася.

Гетьман здержувався з рішаючим кроком, поки не прослідить сил ворога. Запевненням Граці яні він уже давно не вірив. А від цього, яка є сила в ворога, залежало, чи вести зачіпну чи оборонну боротьбу й від-порною рукою завертати до Дністра та дати спокій війні з нерівними силами. Та тепер, серед такого настрою війська, треба було негайно рішатися. Гетьман бачив теж, що незабаром не стане ні харчів, ні паші...

Гетьман видав бойовий розпорядок:

— З окопів вийдуть дві лави таборових возів. Вози будуть обставлені спереду й по боках гарматою та важкими рушницями. Між возами й гарматою остане вільне місце для піхотинців, що на команду виступлять, а в потребі за вози окриються. Обі лави возів мають йти в такій віддалі так довго, доки все військо з табору не вийде.

Всупереч гетьманському приказові, цеї віддалі не придержано, що й використали турки. Зразу здержував їх гарматним та рушничним вогнем Шемберг, і вони навіть завернули. Та за хвилину вдарили знову й вбилися в прірву клином. Настала метушня. Ніхто вже не слухав команди. Почалася рукопашня. Польний гетьман Конєцпольський помітив і цю метушню, і те, що обозові чури відпрягають коней від возів і відводять їх набік. Це був знак, що чури лагодяться втікати. Влітає між них, рубає упірних і привертає який-такий лад. Бачить, що на правому крилі обскочили турки хорунжого й видирають йому прапор. Жене туди гетьман, одним махом шаблі відрубує туркові руку й відбирає прапор.

На лівому крилі князь Корецький, що недавно викупився з турецької неволі, жене вихром на турецькі ряди. Він пам'ятає, що витерпів у турків, і запалав жадобою кривавої помсти за свої терпіння. Турецькими словами, що їх вивчився в неволі, лає турків і взиває якогось пашу на лицарський герць. Та ніхто не виходить, ніякий паша не спішиться. Корецький сам один летить вперед, за ним другі поспішають з допомогою, і тут знову доходить до рукопашного бою.

Боротьба тривала до пізньої ночі. Цього дня впало трупом тисяч чотири турків. Поляків полягло більш трьох сотень, багато було ранених.

Аж тепер побачили всі, до якої міри Граціяні їх обманув. Тепер мали поляки нагоду переконатися, які нерівні сили станули до бою. Побачили, що вони окружені незчисленними полчищами турків і татарів. Усім стали нагадуватися зловіщі знаки, коли гетьман в'їздив у окопи і кінь під ним спотикнувся, грім розбив гетьманський бунчук... Військо напав жах. Усі пізнали, що немає вже вороття. Прийдеться їм, коли не згинути від турецького меча, то вмерти голодовою смертю або попасти в турецький полон.

Граціяні побачив, що доведеться попасти туркам в руки, бо втеча можлива тільки разом з поляками, і забажав випросити собі ласки в турків бодай за те, що влегшить їм перемогу. Негідник став лазити між військом та переконувати всіх, що турків є така сила, що немає ніякого іншого виходу, як кожному зосібна дбати про себе й чимскорше тікати із цеї западні.

Його намови видали добре жниво. По таборі почались змови, щоб тікати.

Довідався про це гетьман Жулкевський. Це лякало й боліло його більше, ніж перевага турків.

Скликав старшин на воєнну раду й став докоряти, що не виконали попереднього дня його приказів, що старшини не припильнували порядку в своїх частинах, а дерлися, як молодики, на герці, хоч він заборонив герці, бо вони тільки силу війська ослаблюють, а не приносять ніякої користі.

— А тепер,— говорив гетьман,— довідуюся, що дехто з вас загадує покинути військо і спасатися втечею. Не хочу вірити, щоб у нашому війську найшлися такі підлі характери, що осоромили б втечею мою сиву голову, що осоромили б наше військо і всю Річ Посполиту. Чого ж попадати нам у одчай? Ми ще не пропали й вчорашню невдачу можна ще направити при Божій помочі, треба тільки перетерпіти лиху годину. Обіцяю вам, панове, що або виведу вас із цього затисненого кола, або разом з вами покладу тут мою сиву голову в обороні нашої отчизни.

Гетьманські докори були декому з панів не в смак.

— Добре старому говорити,— балакали між собою, ^ коли його дні й так почислені. А ми ще молоді й наша отчизна буде нас ще не раз потрібувати. В мене жінка й діти, навіщо ж мені тут марно загибати?

Так говорив один, другий та третій — а Граціяні робив своє.

— В кого є розум, хай спасається, щоб не було пізно.

У цій його роботі помагав йому добре шляхтич Валенти Каліновський. За порадою Граціяні, замовив він собі кількох волохів, що за добрі гроші прийнялися провести втікачів непроходимими лісами до Прута, а там уже тільки через воду — та й вже на безпечному Покутті. Панам і на думку не прийшло, що цих волохів підставив Граціяні на те, щоб їх вивести просто туркам в руки.

І як тільки темна нічка вкрила землі чорною плахтою, як у таборі втомлені борці позасипляли, як усе затихло і тільки вартові

перекликалися — стали з польських окопів виходити, мов тіні полеглих борців, шляхтичі, жовніри, обозова челядь. Дожидали їх уже зрадливі волохи, а з ними й Граціяні. Граціяні був певний, що його волохи туркам не видадуть і десь його скри-ють, а від поляків йому вже нічого надіятися. Тепер він бажав уже тільки пімститися на поляках, а особливо на гетьманові, за те, що таку малу силу вивели проти турків. Він же ж стільки надії покладав на Польщу, що вона допоможе йому відзискати втрачене господарство. А тепер втратив усе, став ізгоєм, скитальцем, гонитимуть його, мов собаку... Хай же тепер їх усіх чорт візьме за його невдачу!

Перший, що вийшов із окопів, був Валенти Каліновський. За ним вийшли інші старшини: князь Корецький, Струсь, Тишкевич і багато інших. Наче пошесть огорнула найкращих борців. Усім звучало у вухах одне слово: втікати, втікати, якнайдалі втікати!

Ніхто із вартових їх не спиняв, бо вони знали виданий вечором клич.

Над Прутом чатували на втікачів татари з арканами. Деякі кинулися в воду та потонули, не встоявшися струї. Втікали від смерті, а лізли самі в її ненаситне горло. Інших вода протверезила. Відозвалася в них лицарська честь, заговорило приспане сумління. Ті з води завернули й верталися чимшвидше до обозу, щоб сонце не бачило їх соромного діла.

Вранці доповіли гетьманові, що вночі сталося. Він став об'їздити обоз і доглянув тих, що вернули з нічної виправи.

— Не соромно вам п'ятнувати свою лицарську честь дезерцією? — гримнув на них сердито.

— Хто ж втікає? — питає Корецький.

— Цей втікає, з кого ще тепер вода стікає! — відрубав гетьман, показуючи на його мокру одежу.

Вістка про втечу викликала серед війська паніку. Мусить бути вже дуже зле, коли старшина втікає. Усе спішить до ріки й кидається в її рвучку струю. То виринають, то потопають у бистрих хвилях, а на другому березі зрадлива волоша вирубує їх упень.

А тут знову чури й обозна челядь, бачачи, що твориться, кидаються на опорожнений обоз і грабують все, що попаде під руки. А коли вже немає що грабувати, підпалюють обоз у кількох місцях. На щастя, турки підозрівають, що це якісь воєнні хитрощі, і не наступають. У цю хвилину могли були одним ударом покласти війні кінець.

Жулкевський об'їздить обоз. Перед ним несуть високо піднятий гетьманський бунчук і світять смолоскипами, щоб усі бачили, що він є в обозі.

Польний гетьман Конєцпольський в розпуці. Літає конем поміж втікачами, уговорює, лає, б'є шаблею, та не може дати ради. Нарешті прикликав козаків. Вони заступають втікачам дорогу та грозять смертю кожному, хто не заверне.

— І не соромно вам, панове,— лає їх Михайло Хмельницький, — перекидатися із лицарів у стадо зайців?

Це помогло. Втікачі вернули до обозу. Та тут застали вже тільки згарища. Навіть гетьманський намет згорів.

— І що ж ви, нещасні, наробили? — говорив гетьман до втікачів.— Що вас склонило покидати свого гетьмана, ганьбити свою лицарську честь? — Гетьманові задрижав голос, що не міг далі й слова промовити. А втікачі стояли перед гетьманом, наче б їм проголосив смертний присуд.

Зразу гетьман не зарядив ніяких розшуків за винуватцями грабунку і підпалу, але сказав на вухо полковникам, що як тільки вернуть за

Дністер, то їх вишукає та покарає по воєнному праву. Полковники сказали про те, теж на ухо, покривдженим, щоб їх заспокоїти, а ці знову стали голосно відгрожуватися челяді та чурам. Наслідок був такий, як можна було сподіватися: винуватці почали бажати собі" щоб ті, що їх мають судити, не вийшли цілі. Та не тільки ця одна жура впала на сиву гетьманську голову. Вранці довідався, що Степан Хмелецький та Ян Одржи-вольський втекли з обозу, забравши з собою сімсот кінноти.

— І Одрживольський мене покинув,— жалівся гетьман, покивуючи головою,— а я на нього найбільше покладався.

Невдовзі гетьман польний Конєцпольський сказав Жулкевському, що козаки мають до нього великий жаль за те, що гетьман зовсім на них не звертає уваги, так наче б їх не було в обозі. Ні один з них не втікав, навпаки, вони здержали втечу. Конєцпольський піддав гетьманові думку, щоб прикликав до себе козацьку старшину й висказав їм своє призначення. Надаремне.

— Не можу перемогти себе, щоб перемінити мою антипатію на симпатію. Я їх завжди вважав за гіль-таїв та лотрів, що навіть найбільшою посвятою не можуть загладити всіх тих гільтайств, що наробили нашій отчизні й шляхті. Це ж їхня вина, що ми не можемо жити в згоді з Портою, і коли б їх тепер тут не було, то не велика була б шкода.

У таку важну хвилину не хотів гетьман польний перечитися з коронним за цей несправедливий суд про козаків. Та ж лісовщики були на сто відсотків більшими гільтаями та розбишаками, ніж козаки.

Щоб зискати на часі, надіючись, що з Польщі прийде підмога, почав коронний гетьман мирові переговори з турками. Та з цих переговорів нічого не вийшло.

В обозі харчів чимраз менше. Багато понищив, пожар. Не стало і паші. Татари пообсідали всі пасовиська, коні почали падати, падлина в окопах стала затруювати повітря.

Гетьман побачив свій кінець.

Порятунку нізвідки. Король вмів видати приказ йти на чужу землю, та тепер нічим не турбується. А тут катастрофа неминуча.

VI

Гетьман скликав старшин на нараду. Такий був зворушений, що зразу й слова промовити не міг. Не міг стояти своїми силами на ногах і спирався на плече свого сина.

— Який щасливий був би я, коли б не був дожив цеї хвилини. Моє військо, мої товариші збруї, що з ними я стільки баталій виграв, стільки перемог відніс, у рішаючій хвилині покинули мене на поталу долі. І видно недобре вони вчинили, бо Божа десниця досягнула їх вже, і то там, де вони почувалися безпечні. Каліновський потонув у хвилях Пруту, потонуло їх там ще більше, багато попало в татарські пута, а багато згинуло під сокирою зрадливої волоші.

Така сама доля стрінула і безпосереднього виновника тієї війни, Граці яні, бо волохи відтяли йому голову і післали її Османові. Та я не звертаю тих докорів проти вас, мої друзі, бо ви остали мені вірні. І я вас не покину. Або переможемо, або славно ляжемо на тому самому місці, де перед чверть століттям славної пам'яті Замойський розбив турецькі полчища. Хай захоплять вас ті славні діла ваших попередників.

Ці зворушливі слова підбадьорили всіх. Всі поклялися врочисто, що не покинуть гетьмана і разом з ним покладуть свої голови.

Гетьман лагодився на смерть. Написав прощального листа до своєї дружини, й не таївся з тим, що зближається остання година.

29 вересня вийшли поляки з окопів і подалися до Дністра. Ніхто вже й не думав завойовувати Волощину. Коби тільки вдалося врятувати військо від повної загибелі. Вийшли в сім рядів таборових возів. Спереду і ззаду везли гармату, по обох боках йшла кіннота на змарнілих конях, що їм ребра можна було полічити, між возами крилося піше військо.

Помітивши цей рух, обійшли турки польське військо великим колесом і стали його затісняти. Врешті вдарили з великим криком на табор. Та тут прийняли їх густим огнем так, що турки мусили відступити. Напирали знову, й таке тривало цілу ніч. Табор поступав, тільки дуже поволі, бо безустанку треба було відбиватися. Турки не давали їм хвилини спокою, а татари засипали їх хмарами стріл. Гетьман рішив, щоб йти тільки ніччю, а в днину спочивати. Та який це міг бути спочинок серед чистого поля, де не було ні одної деревини, що була б заслонила людину від нестерпної спеки, де не було каплі води для людей та коней, що заєдно падали й своїми трупами за-стелювали шлях. Додавала сил усім тільки надія, що незабаром доберуться до людської оселі й там захистяться. І справді, дійшли сюди четвертого дня, знеможеш, спрагнені, голодні. Та тут побачили таке, що серце в них завмерло: замість людської оселі найшли свіжі згарища. Дим із недогарків, гнаний вітром, виїдав їм очі Розпалена сонцем земля за кожним подувом вітру сипала курявою й піском у вічі, заступала сонце, наче хмарою.

Останками сил добралися до річки Кобилти й станули тут обозом.

Турецькі наступи на часок припинилися. Скіндер-паша побачив, що ні разу не вдалося йому розбити табора, а за кожним разом при ходил ос я витрачува-ти чимало людей. Написав до гетьмана листа, що хоче миритися. Обіцював дати полякам такі умовини, що зможуть цілі та здорові вернутися додому, а він вдовольниться цим, що не дав відобрати свому панові частини землі та прогнав ворога за межі

турецького царства. Гетьман знав, що це турецькі хитрощі, що ворог хоче тільки його чуйність приспати. Але пішов на переговори і послав від себе до турків шляхтича, що знав турецьку мову, Криштофа Дружбінського. За цей час дасть своєму військові трошки відпочити при водопою і набрати нових сил.

Скіндер-паша задержав в себе посла цілий день. За цей час стягав свої війська.

Зараз другого дня вранці почали турки наступ. На узгір'ях появилися татари та засипали обоз хмарою стріл. З другого боку почала канонаду турецька артилерія. Та з обозу вискочило кілька козацьких сотень, розігнало татар та здобуло навіть татарський бунчук.

Татарські і турецькі наступи повторялися кілька разів, то з меншим, то з більшим розгоном. Поляки відбивалися за кожним разом. Та вони находилися вже на краю виснаження. Стільки недоспаних, перемучених ночей, стільки переведених серед спеки та куряви днів вичерпали сили війська.

Настала врешті пам'ятна ніч з шостого на сьомого жовтня. Ворог цеї ночі непокоїв табор хіба тільки галайканням. До Дністра не було більше, як 40 стай. В усіх стала відживати душа. Почувалися вже безпечні. Та інакші почування наповняли серця чурів та челяді, що почувалися до вини за грабунок і підпал. Зближалася хвилина, коли їх мали судити. І тому промишляли, як би то оминути цього.

Якась задня сторожа надибала по дорозі стоги сіна. Стала зараз його набирати й вантажити на вози, а через те відбилася від головної сили. Стала поспішати. В обозі почули тупіт кінських копит та, думаючи, що це татари наступають, стали відстрілюватися. Повстала метушня. Користає з того челядь, відпрягає коней від возів та давай тікати. Що далі діялося, важко розказати. Польський обоз, розірваний і без коней, не може рушитися з місця. А тут з усіх сторін, наче вода у розсохлу

бочку, вдираються з оглушуючим криком турки й татари. Польське військо добуває останків сил, щоб дорого продати своє життя. Усякий рятунок неможливий. Гетьман Жул-кевський відбивається слабіючою рукою. Біля нього син та братанич заслоняють його власними тілами. Даремне якийсь ротмістр віддає йому свого коня та прохає, щоб рятував своє життя. Жулкевський з досади замахнувся на нього шаблею:

— Не хочу жити, коли моє військо пропадає!

В цій хвилині турок відрубав гетьманові руку разом із шаблею. Посипалися на нього удари шабель. Гетьман повалився неживий на землю. Обох його оборонців піймали на аркани.

Бачить це гетьман Конєцпольський і каже:

— Немає вже нашого вождя, самі мусимо про себе дбати!

Бореться завзято із жмінкою своїх лицарів та оглядається за козаками. Та цих турки відлучили від поляків, окружили їх і наступають, мов розлючені оси.

В перших рядах бореться сотник Михайло Хмельницький, при ньому його син Богдан заступає його своїм тілом. Втім Богданові ломиться шабля надвоє. Якісь сильні руки ловлять його й починають в'язати. А рівночасно бачить, як яничар рубнув батька в голову. Батько розложив руки й впав без життя на землю. Богдан рванувся з усеї сили, розірвав сирівець, припав до мертвото батька й став цілувати його скривавлену голову. На вид такої синівської любові яничарський старшина спиняє яничарів, що хотіли його зарубати. За хвилину Богдан став, перехрестив покійного й станув спокійно. Він увесь задеревів. Його повели між бранців.

Конєцпольського хотіли турки взяти живцем і тому піймали його на аркан. Багато шляхти попало в полон, решта згинула у січі, мало хто уцілів.

Між трупами віднайшли шляхтича з відрубаною рукою. По сивій голові пізнали, що це гетьман; старшого за нього в польському війську там не було. Яничар відрубав йому голову, застромив на спис і заніс Скіндер-паші. Довго вдивлявся Скіндер-паша в цю голову. Ще так недавно писали до себе, називали себе братами... А може, подумав собі, така-то доля стріне і його голову.

Привели перед Скіндер-пашу бранців та стали порядкувати: хто зможе заплатити більше окупу. Пійманий Мартин Казановський показував із себе вбогого шляхтича і його випустили на волю за невеликим окупом.

Богдана поставили між посполитих. Його відразу призначили на галеру до весла, бо його кремезна стать зраджувала велику силу. Це була найтяжча неволя. Недармо кобзарі в думах її оспівували й людей до плачу доводили.

VII

Кажуть, що здоровля і волю найкраще може оцінити той, що їх втратив. Про це переконався Богдан Хмельницький, коли йому зв'язали сирівцем руки й гнали, мов барана на заріз. Щастя його, що він не розумів турецької мови і не знав, куди його призначили. Про муки та терпіння козацьких бранців на турецьких галерах наслухався він ще дитиною від старих людей та кобзарів. Та й цього, що тепер мусив витерпіти, було доволі. Посполитих із польського війська й козаків пов'язали по парі, насилили ці пари на довший мотуз та гнали їх серед спеки й куряви, що дихнути годі було. Сторожні турки їхали на конях та підганяли бранців прокльонами, лайкою та нагайками. А хто не міг йти, хоч і підганяли нагайкою, того вбивали або оставляли на поталу вовкам-

сіро-манцям та гайворонню. Гнали їх степами, годували напівсирою конятиною та напували якоюсь юшкою, що через горло не могла бранцям пролізти. Бранці ночували на голій землі, таки де-небудь у полі, або в смердючих шопах, серед сміття і гною. Насікомі роз'їдали тіло до крові, а щурі всю ніч виправляли по них свої герці та цілу ніч не давали заснути.

Зовсім інакше поводилися з панами, що від них надіялися багатого викупу. Везли їх на возах, годували краще, розуміється таки, за їхні гроші, й нічліги для них були кращі.

Богдан не мав із собою ніяких грошей, бо усі гроші остали при батькові, а в останній хвилі і голови

в нього до нього не було, щоб їх від батька забрати. А хто в таке впаде і не має зламаного шеляга при душі, над цим певно ніхто не змилується, ніхто не пожаліє, а вже найменше сподіватися цього від турецького наглядача бранців. Таке було й з Богданом: не було з чого дати бакшиша, то нераз і води не можна було допроситися, а що ж говорити про кусок хліба.

Нарешті пригнали бранців до Акерману, а відсіля повезли їх до турецької пристані Бургаса. І на кораблях бранцям не було краще. Столочили їх тут, мов селедців у бочці, під черпаком, що й дихнути не було чим. Тут Богдан мав нагоду приглянутися, які муки терпіли невольники-гребці.

В Бургасі бранців поділили. Одних повезли до Царгорода, а других замкнули в якійсь шопі, в пристані. Богдан не міг з турками розмовляти і довідатись що про своє призначення.

Одного разу видели їх, яких сорок чоловік. Усі були, мов з хреста зняті Поганий харч, погана вода, далека томляча дорога виснажили іх так, що тільки люди із залізним здоровлям могли видержати. Тепер

стали їх оглядати якісь комісари, одного бранця за одним, мов коней, виведених на ярмарок. Бранці думали, що тепер будуть їх продавати, бо навкруги зібралося багато народу і стали до них придивлятися... Комісари добирали їх до пари, сильнішого й слабшого, і так в'язали їх разом. Щойно тоді довідалися, до чого вони призначені. Сказав їм це якийсь потурнак по-українськи. Вістка всіх наче заморозила. І Богдан, що досі приймав усе байдуже, мов із сну прокинувся. Перед його уявою станула погана дійсність-правда, у цілій своїй грозі. Сходячи східцями під чердак корабля, де було місце для гребців, зітхнув важко і сказав уголос:

— Прощай, мій білий світе!

Його товариш по парі, молодий, може вісімна-дцятьлітній юнак, радісно озвався:

— Так ти, чоловіче добрий, з України?

— Авже ж, з України,— відповів Богдан і став до нього придивлятися ближче. Хлопчина, здавалося, був слабосилий, і, мабуть, тому їх разом спарували. Обличчя його було марне, руки вихудлі й обгорілі на сонці; сині, добрячі очі визирали з почорнілих очодо-лів, мов дві незабудки з трави.

— А ти відкіля сюди попав? — спитав його Богдан.

— З України. Татари піймали мене, як я з батьком і сестрою працював у полі, при хлібі; пігнали мене до Козлова, а відтам кораблем до Бургаса.

Юнак посумнів. Зразу, як почув на чужині рідну мову, наче зрадів був. Забув на мент про неволю, здавалось йому, що він знову на Україні, під голубим, погідним небом. Та, оповідаючи про татар, вернув до

дійсності, хвилева радість розвіялася, мов сон, і горе знову прилягло хлоп'ячу душу важким каменем.

— Ти, парубче, оставив рідних?

— Не знаю. Батька вбили таки в полі, молодшу сестру взяли в ясир, а що сталося з мамою, цього я вже не розвідав. Вже, мабуть, ніколи не побачу моєї Насті на цьому світі,— заплакав стиха, а грубі сльози потекли йому з очей.

— Чого ж вони призначили тебе до такої важкої роботи? Та ж в тебе сили до цього немає.

— Та це, мабуть, за кару, що я не хотів виректися Христа й признати їхнього поганого Магомета.

— Гарно ти це зробив, і за це я тебе люблю. Будемо при одному веслі; буду тобі помагати, а, може, Господь вирятує нас колись з неволі...

— Хіба ж це можливе — видістатися з цього пекла й вернути в Україну?

—

— У Бога все можливе, буває і таке, що запорожці візьмуть таку галеру й визволять невольни-ків...

— Коли б то Господь змилувався...

їхню розмову перебив наставник. Привів їх до одного весла і прикував їм ногу ланцюгом до лави. Наставник, український потурнак, що добре говорив українською мовою, пояснив їм, що треба робити.

Весло треба натиснути, щоб другий кінець піднісся із води вгору, перетягти його наперід, знову погрузи-ти у воду і з усієї сили притягнути до себе. Робити це треба на знак отамана, що там, на столі, вибиває знаки палицею.

— І хай би котрий не зробив так, як треба, то ми його ось чим попросимо.— і погрозив грубим канчуком. Канчук свиснув у повітрі. Хлопець здригнувся, наче б його мали вже бити.

— Не тривожся, хлопче,— каже Богдан. — Нас ще не б'ють, а ми так робитимемо, щоб не було причини нас бити... А як тебе звуть?

— Мене Степаном охрестили, а по-батькові — то я Кожушенко.

На даний отаманом знак весла пішли в рух. До цього наставний вигойкував ще щось по-турецьки під такт руху весел.

Куди вони плили і навіщо, ніхто із бранців не знав. Богданові, при його медвежій силі, праця не видавалася надто важка. Та не так легко йшло другим. Під чердаком почулися проклони, удари батогів і стогони битих гребців.

Після дванадцятигодинної праці — зміна гребців. Галера станула. Наставники відмикали колодки та виганяли гребців на чердак. Тут віддихали повною груддю свіжим морським повітрям і протягали задубілі ноги. Подали їм якоїсь поганої юшки з кусками вудженої баранини й зацвілих сухарів із чорного хліба. На таку 'іду в Україні й собака не глянула б. Та голод не брат. Тепер дванадцять годин відпочинку, аж до другої зміни.

Це оула воєнна галера. По обох кінцях чердака великі шопи: одна для війська-яничарів, друга для гребців-невольників. По чердаку походжають узброє-ні яничари. Невольники лягають на чердаку на помості. До шопи не спішаться: вони знають, що їх жде на поганій,

перегнилій мерві у шопі. Степан держиться Богдана. Йому здається, що це брат ріднесенький біля нього, та так ним піклується.

— Тям, Степане,— говорив Богдан, лежачи на помості,— що тепер найцінніша для нас річ, це наше здоровля. Коли б ти занедужав, то ніхто з тобою пань-катися не буде, а викинуть тебе, як стару ганчірку, за борт. Тому перш за все бережи свого здоровля.

Розмовляючи так, дивилися на погідне, зоряне небо. Степан шукав своєї зірки, що її бачив від дитини в Україні. "Не знати, чи бачить її тепер моя бідна сестричка Настя?" — думав хлопчина, й гарячі сльози потекли йому з очей. Богдан знову думав іншу думку. Чи справді ці ворота неволі замкнулися за ним навіки? Чи справді треба буде тут терпіти, поки стане сили, а відтак живому пірнути у воду? А, може, п рий деться у цій проклятій турецькій скрині піти на дно, як настане буря або трапиться який бій? Не такого кінця він бажав собі, йдучи в похід. Чому йому не було полягти геройською смертю біля свого батечка? Він тепер щасливий там, "ідіже ність болізні ні печалі", а тут треба ще, Бог вість, як довго мучитися.

— Чи ти, Степане, спиш?

— Ні, дядьку, я думаю. А тепер пора молитву прочитати на сон грядущий...

— Твоя правда, читаймо разом,— Богдан став пів-голосом хреститися.

— То й я з вами помолюся,— заговорив якийсь старший невольник, що, здавалося, дрімав побіч Степана. Стали всі три разом молитися.

— Здається, що від цього й полегшало,— каже невольник,— і менше болить, а то вчора наставник порізав мені добре спину.

— За віщо? — питає Степан.

— Ти ще питаєш? Не вспів я весла піднести. Я вже три роки тут мучуся. Буває, я такий втомлений, що вранці руки не здужаю піднести. Вже й смерті я в Господа благав, уже й хулив Господові, що не хоче моєї молитви вислухати. Я гадав, що мене грім вб'є. Аж сьогодні, як почув я рідну мову та ще помолився з вами, то мов камінь із душі зсунувся.

— Старайся, земляче, заснути. Проспишся, то й сили прибуде. А як тебе звати?

— Миколою, та ще й Кущенком. Перед роками трьома під Очаковом на аркан мене піймали. А як тебе, брате, кликати?

— Мене охрестили Богданом.

— Богданом? Так ти, бачу, не з простих будеш. У нас, посполитих козаків, такі ймення не водяться. Ти, мабуть, шляхтич, та все ж таки ти, як я це по молитві завважив, православний.

— Так. Я і на Січі побував, з Сагайдачним у морський похід ходив.

— От бачиш! Так ми товариші. А з якого куреня ти будеш?

— Яз корсунського.

— Це вже не мій курінь, бо я з плетнерівського... Слухай, товаришу, коли тобі доведеться видобутися на волю, поклонись від мене матері-Січі та святій Покрові, поклонись іконі, що в нашому курені завішена над срібною лампадкою, і всьому товариству січовому поклонися — від товариша цього куреня, Миколи Кущенка.

— Добре, товаришу, а ти зроби те саме від мене, коли р/аніш визволишся.

— Так, так, я певне визволюся раніш і полину на Січ — та на цю другу, де то, знаєш, "ність болізні, ні печалі"...

— Не говори так, бо ніхто не знає, що його жде, хто ближче краю...

— А я це знаю,— каже Кущенко.— Моя душа віщує мені близьку кончину. Одного мені жаль — що без сповіді, без Прччастя святого з цього світу піду, що не гримнуть над моєю могилою козацькі мушкети, не прикриють панове товариство моїх очей червоною китайкою, не прочитає надо мною ніхто "со святими...". Ось чого мені жаль.

Миколі заломився голос. З його груді вирвалось придущене ридання, щоб вороги не почули. Ніхто йому не перебивав, ніхто не пробував його потішати. Микола, виплакавшись, промовив врешті:

— Та ще не все для мене лфопало, щоб спасти мою душу. По нащом^ січопому закону козаки сповідаються у поході перед собою, перед усім товариством. От, січовий товаришу Богдане, я теж перед смертю визнаю перед тобою свої гріхи. І не заберу їх на той світ із собою.

— Я цей козацький закон знаю і його не знехтую. Тільки що в мене немає влади простити тобі гріхи, бо я не піп. Та будемо разом молитися, щоб Бог тобі твої гріхи простив. Бог вислухає нашої молитви, бо його милосердя більше, як усі гріхи цілого світу. Говори, брате, коли хочеш.

Богдан був схвильований.

— Не знаю справді, які мої гріхи,— говорив Микола, перехрестившись.— Я хулив Богові тому, що не хотів моєї молитви вислухати й не післав мені смерті. Я не мав терпеливості у терпіннях,

якої нам наказує наш Спаситель, що більше витерпів за нас. Я проклинав моїх пгрогів-му'їителів, замість їм простити, як Спаситель прощав свс.'м ворогам. Це все мої гріхи, що я їх зробив тут, у неволі... А попереду я був добрий християнин, хо^.ив у неркву. Богові молився, постив, говів, ворогів святого хреста громив, невольників із неволі визволяв, а вже татарам та туркам добре я дав себе пізнати, як на воїна христового пристало... А втім, святий я не був...

Хоч Богданові клеїлися очі до с іу, він переміг себе й почав уголос відмовляти покаянні псалми, а Микола повторяв за ним слово за словом. А як кінчили вже, помітив Богдан, що його товариш засипляє, й сам заснув...

Та недовго їм спалося. Прийшов час переміни гребців. Наставники будили сплячих, копаючи їх немилосердно ногами. Микола спав, мов неживий. Даремне його копали. Він відкрив на хвилину очі, та не мав сили підвестися. Наставник почав його бити.

— Його б оставити на цей раз, хай відпічне! — говорив Богдан.

— Не твое діло,— воркнув по-собачому потурнак. Прикликав двох невольників та щось до них по-турецькому проговорив. Вони взяли Миколу за руки й ноги, розмахнулися й викинули через борт у море.

Наляканий Степан дрижав усім тілом і пригорнувся до Богдана.

— Помолись, Степане, за йо^о праведну душу.

— І нам таке буде,— каже Степан.

— Не мусить таке бути. Ми ще молоді й не одне прийдеться нам пережити. Ходімо, хлопче, на наші місця, щоб нас не розлучили.

Приковано їх до лави. Богдан каже:

— Пам'ятай, Степане: ми так маємо робити, щоб не дати їм ніколи причини знущатися над нами. І тримайся мене все, щоб ми могли однакову долю мати й ніколи не розлучатися.

— Я не хочу ніколи з вами розлучатися, бо без вас я певно пропав би.

І справді так було. Наставник не мав ніколи причини лаяти їх та зневажати й вважав їх парою найкращих гребців.

їздили так по Чорному морі до осені. Восени бували тут часто великі бурі. Високі гори-хвилі підносили галеру високо-високо й кидали нею у пропасть. То знову клали її на бік і держали її так якийсь час. поки не випустили її з своїх обіймів. Людей кидало, мов снопами, розбивало їм голови об стіни. А вже для прикованих гребців було справжнє пекло. Й нг чердакові ніхто не міг вдержатися на ногах. Тоді вся галера перемінювалася в багатоязичний дім молитви. Молилися на всіх мовах, на всіх вірах. Тоді справджувалася народна приповідка: "Не хочеш молитися — йди на море вчитися". Тоді й твердосердні наглядачі ставали м'якші.

Часті бурі так ушкодили галеру, що треба було її направляти. Галера поплила в царгородську пристань.

Невольників висадили на берег, бо ж гребців більш не було треба. Були вони вихуділі, заморені голодом немиті, обдерті... І сам Богдан, певно, не був би себе пізнав. Обличчя заросле, на голові довге волосся, скудовчене, що, довго нечесане, позбивалося в ковтуни. Вилиці виставали, мов у мерця, і тільки чорні очі горіли вогнем.

При виході стояв знатний турецький старшина та приглядався пильно до невольників. На Богдана звернув свою особливу увагу. Старшина дав знак і його відлучили від гурту та поставили на боці. Біля його станув Степан.

Паша,— цей старшина був паша,^ приступив до Богдана.

— Чи ти козак? — спитав його через товмача.

— Козак реєстровий з чигиринського полку.

— Де тебе узяли? В Криму? А, може, в Синопі, бо цей шайтан Сагайдак аж туди недавно поважився.

— Мене взяли під Цецорою.

— То, може, ти польський шляхтич — чому ж не дадуть за тебе окупу?

— Я шляхтич руський, православної віри, і немає кому мене викупити, бо мій батько поляг під Цецорою.

Паша заговорив щось до своїх людей і вони оставили Богдана, а Степана хотіли забрати. Богдан каже до товмача:

— Попроси його милості, щоб його оставили при мені, це мій брат.

Паша дозволив, і обох їх повели в Царгород. Турецький народ навіть не глянув на цих обірванців, бо ж це в Царгороді — звичайна річ. Завели їх до величної палати над Босфором. Тут проживав паша.

Поперед усього повели їх у лазню. Господи, що за розкіш! Багато болота та бруду треба було змити, за-ки до тіла добралися. Опісля взяли їх під ножиці й бритву, а там і одежа найшлася. Повечеряли і полягали спати, перший раз у чистій постелі. Здавалося їм, що це якийсь чарівний сон.

— Не забувай, Степане, що ти мій брат. Коли б ця брехня виявилася, то ми обидва пропали. Маєш казати, що ми оба на приказ гетьмаїїа Конєцполь-ського пішли на війну. Ти навіть козаком ще не був, тільки чурою при батькові, що поліг під Цецорою.

На другий день повели їх перед обличчя його милості Селіма-паші. Він поглянув на невольників і всміхнувся.

— Ну, тепер ви схожі на людей. Скажи мені, ти, старший, чим ти був, яка в тебе освіта?

— Я скінчив школу в єзуїтів у Львові й Ярославлі, а опісля господарював при батькові в нашій садибі в Суботові під Чигирином, поки нас гетьман не покликав у похід.

— Мені відомо, що козаки мають гетьмана — якогось чортівського Сагайдака, що від нього нам життя немає.

— Сагайдачний не є тепер козацьким гетьманом. Зрештою, він не має ніякого права до реєстрових козаків. Ми підлягаємо безпосередньо польським гетьманам.

— Чи ти мені правду говориш? — питає паша і дивиться Богданові просто в очі.

— Я готовий присягнути на євангеліє, що так було, як я виїздив під Цецору.

І товмач потвердив, що тоді Сагайдачний не був гетьманом.

— Які наміри має польський король супроти високої Порти?

Богдан тільки руки розвів.

— Як же ж мені, худопахолкові, знати про королівські наміри?

— Тепер бачу, що ти говориш правду. Я сам знаю, що ти цього знати не можеш, та хотів знати, чи не пічнеш ти торочити теревенів, що ти з королем при одному столі сидів. Тут вже й такі брехуни бували... Та скажи мені, чи козацтво вдоволене з польського короля Жигмонта?

— Ні, ваша милосте, бо король дуже вже єзуїтів слухає, та окраїнні пани православну віру угні-тають та замучують народ панщиною.

Паша слухав уважно, помовчав трохи, а тоді питає:

— А чи ти знаєш, чому я взяв тебе з галери до себе?

— Не вгадаю, ваша милосте.

— Я хотів від тебе довідатися, чому козаки так на нас завзялися, що просвітку від них не маємо?

— Якби не татарські набіги на християнські землі та тайні прикази короля, щоб козаки непокоїли Туреччину, між високою Портою і козацький народом були б дуже гарні відносини.

— Ти добре говориш, і по твоїй мові бачу, що ти чогось вчився. Тільки те не виходить на правду, щоб польський король приказував козакам нападати на наші землі. Та ж на наші часті жалоби він завжди виправдується, що козаки — це не його люди, тільки розбишаки, що не признають його за пана.

— Ваша милосте, а чи козаки винні тому, що пан Потоцький, снятинський староста, пішов на турецькі землі в обороні свого тестя Могили? А чи в цій останній війні, що так славно скінчилася для вас під Цецорою, теж козаки були причиною? Та ж козаки відмовилися від цього походу і пішло тільки дві тисячі нас, реєстрових козаків, що підлягаємо

польським гетьмацам. Взяв нас гетьман на показ, щоб знову змогти зьалити вину на козаків. Таке було й з московською війною, що стільки біди та клопотів принесла По.тьщі.

— .Так, ти говориш правду, а така людина в мене багато варта. Тому й задержую тебе з твоїм молодим братом у себе й роботу для тебе знайду. Ти мені говорив, що ти завідував господарством твого батька. В мене б гарний хутірець під Адріанополем, та мушу щороку до нього докладати, бо ніякої користі мені не дає. Тепер ти будеш ним завідувати. А може, ще коли будеш мені до чого іншого потрібний.

— А які там люди працюють?

— А навіщо ж тобі цього знати?

— Ваша милосте, це дуже велика річ. Робітники, що мають працювати в полі, мусять бути хліборобами з діда-прадіда. Це мусить віками входлти їм у кров і кість. До хліборобства підходять найкраще українці. Коли я таких людей матиму під своєю рукою, то можу заручити, що ваша милість матиме гарні приходи з хутірця. Йде мені ще й про те, щоб я міг із своїми робітниками розмовитись. А я іншої мови, крім української, польської та латинської, не знаю.

Паша заговорив>ьдо Богдана латиною. Хмельницький здивувався.

— Тобі дивно, відки я знаю латину? Отже, скажу тобі, що я чотири роки був турецьким послом у Парижі, й мусив навчитися латини,— сказав паша й додав: — Зараз завтра поїдеш із моїм листом та обіймеш заряд мойого хутора.

— Старатися буду всіма силами вдоволити вашу милість. Я доволі добре знаюся на сільському господарстві і тут використаю усе моє знання.

VIII

Хмельницький приїхав на хутір зараз в часі великих польових робіт.

Тут господарили справді по-орієнтальному. Гарні квіти, зелена стрижена травичка, південні дерева, кущі й рослини, водограї. Все те пестить око, та не дає ніякого пожитку. Хмельницький взявся запопадливо до праці на український лад. Закупив у Адрія-нополі кілька болгарських плугів і борон та переробив їх на свій спосіб. Паша прислав йому кільканадцять українських бранців. Яке ж було їхнє здивування, коли Хмельницький став з ними молитися та спровадив грецького попа з Адріянополя, щоб правив їм Службу Божу. Вони думали, що це якийсь потурнак, що стане їх на турецьку віру навертати та знущатися над ними. Вони зраділи невимовно, як побачили себе під рукою свого чоловіка, і працювали радо, що не треба було підганяти їх до праці.

Хмельницький оставив малу частину травників та квітників біля палати паші, а решту казав зорати та засадити горо до виною. Під осінь міг уже вивезти до Адріянополя кілька возів городовини на базар і продати її там за добрі гроші.

Восени приїхав Селім-паша оглянути свій хутір. Не пізнав його. Замість травників і квітників — грядки з розкішною городовиною. Та ще більше здивувався, коли Богдан передав йому доволі важкий гаманець із золотими цехінами.

— Це за продану городовину. Маю надію, що на другий рік, як почну сіяти й садити вже під весну, буде цього більше.

— Як же ж воно? Хто ж це купував? — питав паша.

— В Адріянополі купують це радо, бо я придбав гарне насіння.

— Мені й на думку таке не приходило. Ці ле-дарюги-зарядці багатіли моїм добром — дістануть за це по п'ятдесят батогів у п'яти, не подарую їм цього.

— Прохаю вашої милості вибачити їм. Вони хазяйнували по-свому, як вміли: квіти, травники, водограї... Все те веселить панське око, та не дає ніякого прибутку. Вони й не знали, що можна робити так, як я робив. А не мали городовини, то й не мали прибутків.

— Ну добре. Та ці перші гроші візьми собі. Опісля будеш вже мені давати.

Богдан був радий із дарунку, бо в Туреччині гроші дуже потрібні.

Хмельницький робив цілу зиму приготування до весняних робіт і спроваджував найкраще насіння. Часто їздив в Адріянополь та робив тут знайомості, особливо з купцями, бо з ними мав найбільше до діла. Вони знали, яке значіння має він у паші.

Та згодом найшлися вороги, що завидували йому цього добра й хотіли його висадити. Не могли нічого на ньому найти, та все-таки почали писати до Селіма доноси, що цей гявр його окрадає. Селім приїхав на хутір і перевів строге слідство. Богдан, хоч не почував за собою ніякого гріха, потерпав, бо в Туреччині все можливе. Не найшовши за Богданом ніякої вини, нагородив його грішми, а донощиків казав вибити.

Відтоді став Богдан збирати гроші на викуп. Не знав, скільки треба. По тодішньому звичаю мав сам поставити ціну за себе. Богдан був у клопоті, як високо себе цінувати, а поспитати паші не смів. Подумає, що йому в нього зле, або всердиться та ві-дошле назад на галеру.

І цього року продав Богдан добре збір та повіз своєму панові в Царгород багато грошей.

— Бачиш, скільки гроша я втратив через цих дурнів? Вони замість дати мені золоті цехіни, дурили мене цяцьками... Тепер йде зима. На хуторі праці не буде, приїдь до столиці, приглянешся тутешньому життю.

— Ласка вашої милості така велика що й сказати годі. Без неї я був би пропав марно на якій галері лід канчуками доглядачів. А так я живий і здоровий. Та я не люблю лежаного хліба. В декого праця вважається карою, в нас, українців, ні... В нас навчає церква: молися та працюй. Я і зимою матиму чимало праці на хуторі. Треба все обдумати й приладити до найближчої весни, й треба почати весняні роботи раніш, як у цьому році. Я хочу ще, за дозволом вашої милості, завести гарний садок із овочевих дерев. Кипариси та інші квітисті дерева — гарна річ, а з овочевих дерев буде більша користь. Розведу ще й виноград...

— Роби, як знаєш, тільки із вином дай собі спокій — в нас пророк забороняє вживати вина.

— Ваша милосте, від виноградної ягоди до вина — ще дуже далека дорога. Вмна я робити не буду, бо й не вмію цього, а виноград буду продавати за добрі гроші.

— Роби собі, що хочеш,— сади виноград, продавай ягоди, тільки з вином не починай нічого, бо цим я дав би поганий приклад для правовірних визнав-ці в пророка.

На тому й стало. Богдан остав на хуторі й цілу зиму садив деревця, що їх спроваджував із Греції.

Перед Хмельницьким виринало заєдно {іитання: що буде далі? Добре мені тут, та все ж я невольник, я остати навіки невольником годі. На турка я не перейду, своєї віри не зраджу, гарему собі не заведу, а сімейного життя не хочу зрікатися. Та це можливе тільки в Україні, під

українським небом... в мойому любому Суботові... Треба буде із цього турецького раю тікати хіба...

Думка, як зробити б це найкраще й найбезпечніше, не покидала його тепер ні на хвилину. Та придумати не міг нічого. Піймають — галери певніські, й ніхто більше вже не визволить. Порадитись би кого, та де його найде. Натрапить на такого свата, що його зрадить, та ще й гроші за зраду візьме. Тут, на сході, все можливе. Тут богом є бакшиш. А може, якраз при помочі цього турецького бога можна б це зробити? З турком балакати про це небезпечно, але з греком можна. Греки мудрий і проворний народ, вони виробляють собі між турками щораз більше значіння; вони всюди вміють зайти, як не передніми, то задніми дверима. Вони добре вивчили філософію Пилипа Македонського, що, мовляв, немає такого муру, щоб його не переліз ос*ел, обв'ючений золотом. Богдан знав із грецької історії, що між ними були патріоти й герої, Леоніди, Мільтияди, Темістоклі, Аристиди, Сократи... та згодом появилися Алькибіяди й зрадники батьківщини Павзанії... Не врятувала греків ні їхня висока культура, ні філософія їхніх мудреців. А вже після завоювання Греції Римом греки зійшли з героїв до ролі вчителів, акторів, гістріонів, співаків і надворних панських блазнів.

Богдан осторожно, й заходячи здалеку, заговорив до грецького купця Сімонідеса, що з ним стояв у торговельних зв'язках. Цей вказав йому на багатого купця царгородського Базілевса Навтакі. Він веде широку торгівлю з усім світом і має великий вплив у Царгороді, навіть у самого султана Османа. Його майно числять на мільйони.

Богдан тільки руки розвів.

— Як же ж мені до такого пана доступити та ще й балакати про втечу.

— Хто ж тут про втечу говорить,— каже грек.— Він має своїх агентів по цілому світу. Чому ж ти б не мав стати таким агентом у Польщі чи в

Україні? А коли він у тому побачить свій інтерес, то певно подбає, щоб Селім-паша випустив тебе з неволі.

На радощах Богдан не знав що казати. Та ж за це Селім-паша не може гніватися!

— Та як я до нього дістануся?

— Заплати мені дорогу в Царгород, а я вже це зроблю.

— Не тільки заплачу дорогу, але ще й осібно винагороджу, коли б тільки порятував мене...

Другої днини поїхав Богдан із Сімонідесом в Царгород. Знайшов якесь діло до свого пана.

Сімонідес завів його до Базілевса. Проживав він у пишній палаті над Босфором, де були палати найбільших багатирів. Грек розповів у чому діло.

— Я чував про тебе від твогб пана, мого доброго приятеля Селіма-паші, що ти проворна людина, й такої саме мені треба. Зо мною ти не церемонься, бо я християнин, не муслем. Сідай біля мене, поговоримо про діло. Коли б ти хотів стати моїм агентом на Польщу та Україну, ми зараз погодилися б. За кожну справу, що ти мені полагодиш, я тобі платитиму, бо я купець. Коли я зароблю, то повинен заробити і той, що мені до зарібку допоміг. Бачу, що ти вже й по-турецькому навчився. До мене писати можеш і по-латинському.

— Ваша милосте,— каже Богдан,— купуєте кота в мішку: я ж невольник і перш усього треба мене з неволі викупити, а я й не знаю, яку ціну поставити на себе в мого пана й добродія.

— Стільки, скільки ти варта, ти не можеш за себе заплатити. Та це вже моє діло й інтерес. Я ще сьогодні поговорю з твоїм паном, а ти прийди до мене завтра вранці.

Богдан вийшов від Базілевса, повний надії, що таки повернеться в Україну й не потребуватиме рискувати втечею. Сімонідес штовхнув його в бік.

— Бачиш, Хмельницький, як я тобі добре порадив!

— Підождімо ще, який буде тому кінець. Може, паша заправить стільки, що я не зможу заплатити.

— Цього найменше боятися. Як за тобою промовить Базілевс слово, то паша тебе й так пустить. Зрештою, тебе взяли з султанської галери, а що він за тебе не заплатив, то це значить, що ти султанський невольник, а не його.

— В такому разі буде ще тяжче це зробити.

— Буде легше, та чого тобі цим турбуватися. Підождім до завтра. А коли б паша справді робив які труднощі, то хай вибачить, як ти собі гарненько втечеш із неволі. Це не таке важке, як тобі здається. Маєш трохи грошей, що дістав від паші, а це повинно ви-старчити.

— А ти відки це знаєш?

— Ми все знаємо, знаємо й таке, чого ти сам не знаєш. До мене приходили вже такі, що хотіли тебе безпечно визволити...

Другого дня Богдан ішов із б'ючим серцем до палати Базілевса, не певний, який почує присуд. Тут довелося йому ще доволі довго ждати, бо Базілевс полагоджував інші справи. Врешті покликали його перед обличчя багатиря.

— Здоров, пане Хмельницький,— привітав його господар.— Ходи ближче та сідай біля мене, добру новину тобі скажу: ти вільний.

І простяг руку на привітання.

— Говорив я вчора з пашею. Він не противний, щоб ти їхав в Україну, хоча б і зараз. Та він має з тобою ще дещо побалакати й хоче, щоб ти зайшов до нього.

— А що буде з цим, що я султанський невольник?

— Це пусте. Султан має їх стільки, що без одного обійдеться. Ти думаєш, що тут султанських невольників списують в реєстр? Вони тут вмирають кожного дня тисячами й ніхто цим не турбується. Ти поїдеш тепер у Польщу й Україну, а я дам тобі ще вказівки, що маєш у моїх інтересах робити.

Богдан не знав, як йому дякувати за це добродійство. Здавалося йому, що це чарівний сон, і боявся із нього пробудитися. Виходив із палати, наче б на крилах летів.

Паша прийняв його гарно.

— Здоров, Богдане! Так ми розстаємося? Коли їдеш?

Хоча Богдан рад був на крилах летіти в Україну, та почуття вдячності перемогло.

— Не поїду, поки не впорядкую всього так, щоб і без мене на хуторі могло обійтися. Оставлю людину, що мене заступить. Він досі був моя права рука в усьому: це український невольник Никифор Дутко. Це добрий хлібороб і добре знає двою річ.

— То їдь на хутір, порядкуй все, як знаєш, а як буде все готове, дай мені знати й я приїду з тобою розпрощатися.

Богдан був щасливий. Його мрії сповнилися. Він свобідний. Поверне в Україну, до свого любого Су-ботова, до своєї неньки й осолодить її гірку старість.

Дорогою розмовляли вдвох із Сімонідесом.

— Нерозумно ти зробив, Богдане, що продовжив свій побут у Туреччині на цілий місяць. Тут ніхто не знає, що за місяць може статися. Твій паша сьогодні в ласці у падишаха, а за кілька днів падишах може послати йому шовковий шнурок, щоби повісився.

— То в Туреччині хіба тільки одному султанові безпечно жити.

Грек розсміявся уголос.

— А ти не чував про палатні й гаремові революції в Туреччині? Змовляться на султана, підплатять євнухів, а ці ніччю потихоньки задавлять султана, навіть не шовковими шнурами. Або підсиплять якої отрути в страву. А другої днини проголосять, що його величество, пан усього світу, пострах невірних, зволив ласкаво відійти тієї ночі до сьомого неба.

Грек знову засміявся.

— Ти зле робиш, що хочеш тут оставати, поки не впорядкуєш справ свого пана. Тікай відсіля чйм-скорше, бо може вийти таке, що пашу повісять, його майно піде в кишеню цього приятеля, що йому підставив ногу в султана, а тебе й твого брата поведуть на мотузку на базар продати тому, хто дасть більше.

Богдан затривожився. Приїхав на хутір і тільки одному Степанові казав у тайні, що вони вільні.

— Тільки ти, Степане, держи язик за зубами й навіть веселості по собі не показуй, бо все може піти У воду.

Богдан узявся до праці. Дуткові говорив, що й як треба буде з весною робити, та все наче б тільки його радився.

Вже після двох тижнів написав до свого пана, що вже готовий— і може передавати все господарство свому наслідникові. Паша зараз приїхав.

— Я ніраз не дивуюся, що ти так поспішився. Знаю, що козаки люблять свободу над усе в світі та що тобі спішно в Україну. Та я тому власне, що вертаєш, хочу з тобою дещо поговорити. Випускаючи тебе, мав я на думці не тільки інтерес Базілевса, але й свій власний. Ти чоловік не простий — думаю, що підеш між козацтвом високо. Хочу це використати для Туреччини. Ми вже не раз про те говорили, що між козацтвом і Туреччиною не було б ворожнечі, коли б не теє, та не онеє. Козаків і їхню віру угнітають окраїні пани, й народ козацький рад би висвободити себе з панської кормиги. Отож, мій друже, приготовляй* козацтво на те, що колись може воно числити на поміч високої Порти. А коли б ці дві сили разом полу-чилися...

— Як я тільки придивився турецьким відносинам, це стало моєю задушевною мрією. За віщо ж ми, козаки, маємо з турками битися? За те, що якомусь панові захотілося заграбити Молдавію чи Волошу? Яка нам з цього користь, що ми за свою пролиту кров дістанемо? Торбину ласки й пустих обіцянок...

— Бачу, що ти мене зрозумів. А тепер поклич своїх підручних і скажи їм, що і як вони мають робити з весною.

Прийшли всі українські невольники, що працювали в паші на хуторі. Богдан став говорити.

— Мої любі земляки! Звіщаю вам, що я оставляю вас і вертаюся в Україну. Моє місце, за згодою його милості, вашого пана Селіма-паші, займе Никифор Дутко. Будете його слухати так, як мене слухали, ілрацювати щиро для вашого доброго пана. Ви ж знаєте, що вам, невольникам, ніде так добре не може бути, як тут.

— Правда, батьку. Та чого ж ти нас, сиріток, самих лишаєш? — Вони стали хлипати й втирати сльози.

— А скажіть по правді, хто з вас остав би тут, коли б міг піти на волю? Ти, Никифоре, посписуй мені всіх, хто з якої сторони України, та що маю переказати його рідні. Може, за кого пришлють окуп...

Паша пильно приглядався цій сцені та прислухувався, як вони говорили. Богдан глянув на пашу й не на жарти налякався. Обличчя в паші змінилося. Дивився остовпілими очима кудись далеко, наче б душа з нього вийшла. Сидів без пам'яті, мов неживий. В кімнаті стало тихо, мов при вмерлому. Бо й невольники налякалися: не дай, Господи, смерті паші, то їх чіпатимуть за вбивство високого достойника. Богданові пригадалося те, про що він балакав із Сімонідесом: коли б паші не стало — прощайся з волею, а тут, може, й доведеться на колі згинути. Нарешті паша наче із сну прокинувся. Дав знак, щоб усі вийшли, і каже:

— Чи я спав тепер? — питає Богдана.— Мабуть, спав, бо дивний сон мені приснився... Слухай: як я прислухувався до вашої української мови, мені здавалося, що вона не є мені чужа і я її давно, дуже давно, вже десь чув. Під її звуки я став засипляти так солодко, як при найгарнішій музиці. І нараз я побачив якесь село. Це не було турецьке село, таких сіл в нас немає... Широка вулиця, біленькі чепурні хатки всі в зелені, побіч огородчики з квітами й городовиною, а найбільш соняшників, що звертали свої голови до сонця. На плоті посудини, застромлені на коли

горі дном. Нараз наскочили на це село якісь вершники, в овечих кожухах горі вовною, наче б наші татари. Згодом почулося в селі голосіння, крики, вигук... кинувся огонь. Я дуже налякався і... прокинувся. Що воно може значити?

— Дозвольте, ваша милосте, що стану для вас Иосифом єгипетським. Вашій милості приснилося те, що справді є і Іцо було давніше. Приснилося українське село літом. Правда, що хати були вкриті соломою та очеретом? На вулицях бавилися діти, а на порогах хат сиділи старі бабусі з немовлятами на руках...

— Відки ж ти це все знаєш? Невже ж і тобі таке приснилося?

— Ні, я це бачив на яві. Таке українське село стоїть мені завжди перед очима... А ці вершники, це були справді татари. Вони якраз наскочили на те село...

— Перестань! — крикнув паша.

Другої днини, перед виїздом прийшов Богдан до паші.

— Знаєш,— каже Селім,— цеї ночі я довго не міг заснути, заєдно ввижалося мені неімовірне. А коли я над ранком заснув, я знову побачив себе в тому селі. Те, що було вчора, тягнулося далі. Я бачив себе в садку, як на село набігли татари. Моя мати бігла мене рятувати; татарин зловив мене, виніс на руках із саду та поніс у гурт таких хлопців, як і я. Я прокинувся з цього жахливого сну, облитий гарячим потом...

— Тепер мені вся справа ясна,— каже Богдан.— Вас забрали тоді татари справді в ясир, а ви нагадали собі те все, як почули >країнську мову.

— Так, це правда. Я є султанська дитина. Так називають тут цих, що змалку виховалися в турецьких хлоп'ячих приютах. То, звичайно,

захоплені татарами християнські діти. З них творяться відділи яничарів, цей квіт турецького війська. З таких-то і я походжу. Тепер уже розумію, чому я відчував усе до українських бранців з України якусь невияснену симпатію.

— Відзивалася українська приспана душа,— пояснював Богдан.

— Тепер мені вже ніколи не буде спокою на світі. І тут оставати важко, й до свого рідного гнізда вертати пізно...

— Тут, ваша милосте, можете зробити для України більше, ніж там.

Паша встав, випрямився на увесь ріст і простяг до Богдана руку.

— Я ваш усею душею, та коли не хочеш мене навіки погубити, не говори про це чудо нікому. Коли б про те довідалися мої вороги, скінчилося б для мене дуже сумно. Твоя думка добра. Від сьогодні почну робити добре українцям. Усім тим невольникам, що є в мене, даю волю. Кожний дістане звільняюче письмо, але тільки на твої руки; а ти віддаси їм, аж будете за границями Туреччини. До цього часу вони мають знати тільки те, що вони супроводжують тебе у моїх справах.

Богдан кинувся між людей і вернув за хвилю із списком невольників. Богдан, що навчився за цей час добре турецького письма, помагав паші у писанні визвольних грамот. Невдовзі всі вони були готові, паша прибив на кожній печатку і поклав свій підпис.

— їдь з Богом святим в Україну. Хай тебе християнський Бог щасливо провадить. Поклонись від мене Україні. Та не забувай на цю місію, що я тобі поручив. Пам'ятай, що коли б наші народи получи-лися із собою справдішньою дружбою, то ми могли б дихтувати цілій Європі. І перепинилося б ворогування, не було б набігів татар, ні козацької відплати. Та ще одно: перестерігаю тебе перед греками. Це народ зрадливий і треба бути з ним обережним. Чи ти з тим греком

Сімонідесом маєш їхати? Треба йому показати якусь користь із того, як ти щасливо заїдеш в Україну. Інакше готов тебе зрадити.

— Від цього ми й починали нашу розмову. Він намовляв мене втечи відсіля відразу, та я це відкинув, як не лицарське діло супроти вашої милості. Тоді він вказав мені Базілевса. А за його поміч я маю помагати йому в його торговельних справах в Україні.

— Чи це ти піддав йому таку думку?

— Не я, а він сам.

— А ти йому обіцяв?

— Авжеж.

Паша став сміятися.

— Це буде перший раз, що ти своєї обітниці не додержиш. Ви, козаки, ображуєтесь, як мені говорили, як хто назве вас крамарями. А коли ти маєш відограти між козацтвом якусь ролю, то не можеш з крамарством заходитися. Та, може... Але тепер я за тебе безпечний, бо ніхто так гарно не проведе, як хитрун грек, коли бачить в тому свій інтерес. Ну, прощай, їдь з Богом...

Паша стиснув Богданові руку й при тому всунув йому гаманець із золотом.

— Це позичка. Коли матимеш, а я буду жити, то мені віддаси...

IX

За Богданові гроші купив грек коні, найняв певних провідників, і так вибралися всі в дорогу через Болгарію, Волощину й Молдавію в Україну.

Богдан мав тепер нагоду приглянутися до життя-буття цих християнських народів, що жили під турецькою владою. Те життя не було гірше за життя в Польщі. Хто заплатив данину свому бегові, міг жити зовсім свобідно. Богдан заходив теж до грецьких і молдавських церков. Його цікавило релігійне питання, бо ж про віру й церкву йшла в Україні завзята боротьба. Тут тільки дзвонити не було вільно. Ні, в Польщі не було краще. У Львові не дозволяли завісити дзвонів на Успенській церкві, не дозволяли святкувати свят по старому календарі. Королівські прикази та конституції не помагали нічого, бо ніхто їх не слухав. Коли б таке трапилося в Туреччині, то султан певно післав би паші шовковий шнурок...

Хмельницький багато дечого помітив та навчився, заки переїхав від Адріянополя до Кам'янця-Подільського. Тут він відлучився від своїх проводирів і розпустив своїх невольників. Тільки Степан не хотів його покинути.

Богданові треба було відшукати коронного гетьмана Конєцпольського, пригадатися йому та попрохати якого уряду в козацькій суспільності.

Гетьман був якраз у Львові й туди подався Богдан. Гетьман зараз пригадав собі старого Хмельницького й прийняв Богдана зичливо.

— Служи мені так вірно, як твій покійний батько, а тоді можеш бути певний моєї ласки і протекції. Ставляю тебе генеральним писарем реєстрового козацького війська його милості короля. їдь до Чигирина й там урядуй. Там завелися великі непорядки, і треба тому покласти край.

— А що буде з Суботовом, що його вельможний гетьман надав мойому покійному батькові?

— Буде те, що має бути. Ти його син — і ти обіймаєш це майно після нього. Ніхто не сміє тебе рушати. Я мого слова ніколи не завертаю. Завтра зголосися в моїй канцелярії по грамоти. Прощай!

Богдан склонився низенько. Він не сподівався дістати відразу стільки багато від гетьмана. Генеральне писарство — не що-будь. Це підносило його до ступня полковника і давало велике значіння між козацтвом, отвирало широке поле діяльності.

З такою важною грамотою поїхав Богдан Хмельницький в Чигирин.

Богданова мати, вдова після сотника Михайла, жила собі в Суботові з нянею Горпиною і хазяйнувала, як знала й могла. Обі жили з собою, як рідні сестри. Сотничиха нічогісінько не зробила, не порадившись із нянею. Вона була для сотничихи одинока розрада, особливо, як прийшла до Чигирина сумна вістка про розгром польського війська під Цецорою, про смерть гетьмана й сотника Михайла Хмельницького. Про Богдана не можна було нічого розвідати. Сотничиха дуже побивалася за сином.

— І він, мій сокіл ясний, наложив головою побіч батька, а я, бідна, фстала круглою сиротою, безпомічною... .

— Не говоріть так,— потішала її Горпина.— Хочете за живого панахиду правити, а це гріх. Моє серце віщує, що наш Богданко верне цілий і здоровий.

Ще до смерті сотника господарство не було як слід наладнане. Військова служба не дозволяла йому віддатися тільки господарству, а похід на Волощину перервав всі його праці. Багато землі стояло ще пустирем. По болотах гуляли блудні вогники, а побожні хрестилися й відмовляли молитви за путешествую-чих, щоб їх лихий не запровадив у яку топіль... Щоб привести все до ладу, треба було чоловічої голови та багато грошей, а ні одного, ні другого в удови не було.

Згодом повелося Горпині переконати стару свою подругу, що Богдан живий і здоровий та певно поверне. І вони молилися й ждали...

Вернувши в Чигирин, застав Богдан у полку великі непорядки, що про них згадував сам гетьман.

Полковником чигиринського полку реєстрових козаків був польський шляхтич Ян Закшевський. Рахуючи на своє шляхетство та на свої військові заслуги, поводився із своїми козаками, як з па холками. Закшевський провадив розгульне життя, а що на те треба було багато грошей, лупив їх із козаків, не оглядаючись на способи. Козацькі землі вважав за свої і казав собі за них платити та відробляти панщину. З козаків здирав, що під руки попало, навіть воєнну добичу брав для себе. І плата, що польський уряд посилав для козаків, топилася в його глибокій кишені. А хто посмів упімнутися за свою кривду, цього люто карав і замикав у тюрму. Козаки терпіли й мовчали, бо знали, що правди їм нізвідки сподіватися.

Коли Хмельницький прийшов до полкової канцелярії, не застав полковника.

— Коли можу пана полковника застати в канцелярії? Мені ніколи ждати на нього.

— Пан полковник приходить тоді, коли йому завгодно, і не має причини перед ким-небудь виправдуватися! — сказав один канцелярист згорда.

— Не говори так до мене, небоже, щоб цього не пожалував. Я є генеральний військовий писар Богдан , Хмельницький. Йди й скажи пану полковникові, що мені треба негайно з ним говорити. Маю приказ від ясновельможного пана гетьмана Конєцпольського до пана полковника, так йому й скажи.

Аж таки канцеляристи повставали з місць і поклонилися. Ясновельможний пан гетьман кого-небудь не посилає, з ним немає жартів...

Метнулися за Закшевським, що спав напідпитку після нічного бенкету.

Довго прийшлося Хмельницькому ждати, заки пан полковник устав, умився й одягнувся.

За першим поглядом пізнав Хмельницький, що це п'яниця та гільтай. Широке, червоне, мов у опира, покрите струпами обличчя, великий, червоний, мережаний синіми" ниточками ніс, а на його кінці — бородавка. Це носище спиралося на товстих вусах, що, наче гребля, загородили приступ до рота. Здавалося, що це жаба сидить під греблею і дивиться у чорний лісок, що виріс на бороді. До цього всього — прихлип-лий голос і сопіння, мов з ковальського міха.

— Чого вашмосці треба від мене? — привітав Хмельницького гостро, лихий, що не дав йому виспатися.

— Приходжу сюди, як назначений ясновельможним паном гетьманом коронним генеральний писар реєстрового війська козацького його милості короля. Ось моя грамота.

— Будь собі, вашмосць, писарем, і пиши собі скільки завгодно, тільки до моїх справ не мішайся і не находи на мене.

— Воно дещо не так, пане полковнику,— каже Хмельницький, усміхаючись,— так можеш, вашмосць, говорити до свого полкового писаря, та не до мене. Я є генеральний писар на всі полки, а чигиринський полк не стоїть за плотом. Та будь ласкав бодай поглянути на мою грамоту. Не хто-будь її підписав, а сам гетьман коронний.

Аж тепер почав полковник читати грамоту. Він скривився, мов від полину.

— Ну, добре, а тепер, пане-брате, прохаю до мене в гості та вип'ємо за наше знайомство.

— Спасибі, пане полковнику; твоєї гостини я не цураюся, тільки не сьогодні, бо в мене багато такого діла, що не можна відкладати.

— Вашмосць, лишаєш грамоту тут, у полковій канцелярії? — каже Закшевський.

— Ні, грамота має бути все в мене в руках. Мені треба роз'їздити й по інших полках, і всюди мушу нею виказатися, а то не схотять полковники зо мною говорити.

З цими словами загорнув Хмельницький Закшев-ському з-перед носа грамоту.

"Ця шельма не дасть собі в. кашу дмухати",— подумав Закшевський.

...Канцелярія генерального писаря була в Чигирині. Перебираючи урядування, Хмельницький відразу доглянув непорядки, що в цьому полку загніздилися. Надужиття Закшевського впадали всюди в очі. Відразу почав збирати матеріали, що мав представити гетьманові. Та робив це осторожно, потай Закшевського.

Його уряд вимагав того, що мусив часто виїздити з Чигирина до всіх полків. При цьому знайомився з усякими людьми, впливовими козаками та шляхтичами. Справедливим поступованням з'єднував собі симпатії козацтва. При цій нагоді познайомився теж з миргородським полковником Сомком і згодом посватав його сестру, Ганну Сомківну. Незабаром і оженився з нею.

Тепер треба було подбати й про власне гніздечко. Треба було привести Суботів до ладу. Користувався планом, що його обдумав ще покійний батько. Не було йому тяжко це зробити, бо мав доволі грошей, що привіз ще з Туреччини. Праця йшла жваво. Поставив гарні будинки, копав рови, осушував болота, закладав греблі, будував млини. Закликав до себе осадчих на дуже корисних умовах. Його хутір став славний на всю Чигиринщину і колов не одного в очі. Досі ніхто на нього й не поглянув, а осадчі не дуже туди квапилися.

Закшевський не налякався Хмельницького, і ні в чому не змінив свого поступування. Та вже те, що Хмельницький був у Чигирині, не давало йому спокійно спати. Окружив його шпигунами, щоб його на чомусь приловити та перед гетьманом прискаржити, та це йому не вдавалося.

Одного разу, ранком, зайшов Хмельницький в канцелярію і побачив таке, що вся кров у ньому скипіла. Привели кількох старших, знайомих йому козаків, що їх полковник за невелику провину присудив до тілесної кари. Якраз одного поклали на лаву і почали прив'язувати ременями, щоб його вибити киями.

— Не руш його! — крикнув Хмельницький.— Як смієш козака бити? — Відтрутив з усієї сили гайдука, розв'язав ремені і підвів козака на ноги.

— Йди собі, товаришу, й ніхто не посміє.тебе бити, поки я живий. Ви теж йдіть собі! — сказав до гайдуків.

Та гайдуки не хотіли вступитися. Тоді Хмельницький, заслоняючи собою козаків, крикнув:

— Хто хоче швидше піти чортові в зуби, спробуй мене не послухати!

Зчинився великий гамір.

На це вийшов сам полковник Закшевський з хати. Він був уже добре п'яний, бо не міг рівно на ногах стояти.

— Що тут робиться, що це за крики якісь?

— Це я тебе спитаю, пане полковнику, що тут робиться. То вже до цього дійшло, що реєстрових козаків б'ється киями, як посполитих панщиняків?

— Як я захочу, то прикажу й тебе, мосціпане Хмельницький, вибити киями.

Хмельницький підступив до нього, держачи шаблю в руці.

— Заки прикажеш мене вибити, то твоя чорна душа піде чорту в зуби. Кат вже давно тебе вижидає. Знаю я, що ти витворяєш, і знай, що про все знатиме пан гетьман.

Закшевський поступався взад, поки не дійшов до дверей і скрився за ними. Тоді й замкнув їх на всі спусти. Скреготав з досади й люті та поприсяг Хмельницькому пімсту.

А Хмельницький забрав реєстровців і пішов з ними за ворота. Зараз пішла по полку слава, що генеральний писар заступається за козаків і не дає робити їм кривди.

Після цієї події Хмельницький мусив виступити рішуче. Коли тепер не скрутить Закшевському в'язів, то він певно не дасть йому жити. Матеріалу призбирав немало, і тому взявся писати письмо до гетьмана. Цілу ніч просидів над письмом, заки воно було готове.

Він писав:

"Моєї вірної служби для його милості короля і нашої отчизни Речі Посполитої я дав докази в боях. Натомився я в бісурменській неволі і заєдно думав про те, як із неї визволитися і знову отчизні служити. Мій уряд генерального писаря я хотів використати на те, щоб зорганізувати реєстрове козацтво й зробити його боєздатним на услуги Речі Посполитої. Та я зрозумів, що це можна тільки тоді зробити, коли козацтво буде вдоволене своїм у привілейованим положенням. На жаль, я застав у чигиринському полку, під пірначем пана полковника Яна Закшевського та його ледачих помічників таке, що від цього полку годі сподіватися помочі. Козацтво зубожіле, здеморалізоване безправствами, що їх ці пани від ряду літ на козаках поповняли".

За цим вступом ішли описи різних зловживань Закшевського, що їх Хмельницький сам провірив.

Далі писав:

"Боюся, ваша милосте, що коли цих надужить не припиниться, то спокійний і вірний народ реєстровців, доведений до одчаю тим, що не може ніде найти правди, піднесе бунт і викличе заколот у всій Україні, а на те тільки ждуть поганці.

Завважаю ще, що козацтво є майже без зброї, без коней, бо службові коні пан Закшевський попродав і наказує козакам купувати похідні коні за свої гроші, хоча знає, що козацтво так зубожіло, що того вчинити не може. Під гетьманською булавою вашої милості, лицаря і пана, такі безправства не можуть діятися й уходити безкарно. Я вважаю за свій обов'язок про те все вашій милості донести і прохати помочі, бо і моє становище й існування серед цього доведеного до од-чаю народу не є вже певне і безпечне".

Це письмо вислав Хмельницький довіреним післан-цем до гетьмана.

Гетьман Конєцпольський повірив Хмельницькому. Він знав, що Хмельницький не поважився б писати наклепи на такого поважного шляхтича, як Закшевський. Зрештою, і до нього доходили чутки про зловживання цього чоловіка. Гетьман не мав у своїй шляхотській гордості докорів сумління за те, що розгромив і покорив козацтво, але, як людина справедлива, не міг на такі безправства байдуже дивитися. Не гаючись, поїхав сам в Україну, щоб поставити Закшев-ського під суд і покарати по заслузі, забираючи з собою свого улюбленця Станислава Кричевського. Його іменував зараз же полковником чигиринського полку.

Приїхавши у Чигирин, Конєцпольський приказав Закшевського ув'язнити і почав строге слідство. Виявилося, що не тільки подані Хмельницьким факти були правдиві, але й, що надужить було ще більше. Гетьман розсердився сильно. Негідник своїм злочинним поступованням перекреслював усі плани, й королівські, і його, гетьманські. Вони обидва підняли думку великої коаліції християнських держав проти турків. Наслідник Жигмонта III, король Володислав IV, звірився із своїми планами перед канцлером Оссолін-ським і ще деякими своїми певними людьми. Справа мала бути вдержана в тайні перед магнатами, що про ніяку війну й чути не хотіли. Вони бажали спокою, хоча б навіть приходилось платити туркам та татарам гарач. На все мусили бути гроші, тільки як йшло про справи публічні, то магнати щільно замикали свої кишені. Вони побоювалися того, що король, зібравши більшу силу на таку війну, використає її, щоб вкоротити золоті шляхетські вольності. А ці вольності знову допроваджували Польщу до загибелі.

Король і його однодумці, між ними й коронний гетьман Конєцпольський, хотіли справу повести так, щоб поставити шляхту перед доконаний факт. А коли вже йшло про війну з невірними, то годі було обійтися без козаків. Вони перейняли у довголітніх боях всякі воєнні хитрощі бісурменські й вміли протиставити їм свої випробувані способи. Знали про те добре аліянти й в договорах із Польщею наставали на те, щоб і козаки взялії участь у війні. Й тому лежало в

інтересі короля, Польщі й гетьмана не дразнити козаків, а їх собі приєднувати.

Гетьманський суд признав Закшевського винним і присудив його на горло. Та приятелі Закшевського почали забігати в гетьмана, представляючи давні його заслуги, й добилися того, що гетьман його помилував і тільки зо служби усунув.

Командування над чигиринським полком перейняв молодий панцирний товариш Станислав Кричевський. Це, на думку гетьмана, мало бути вистарчаючим відшкодуванням для покривджених реєстровців.

X

Богданів хутір у Суботові був гарно загосподарований. Особливо гарна була хата й будинки. Хата простора. Наліво з сіней ішлося у вітальню. Тут стояв довгий стіл, покритий килимами. На стінах ікони — робота київських малярів. Здовж одної стіни полиці з мідяною й срібною посудою. На другій висіла багата зброя. Під цією стіною стояли ліжка з горою подушок та перин. У кухні широка кахлева піч. По другому боці — спальня та їдальня. У ванкирі царювала старенька няня з дітьми.

Перед хатою широкий двір, посередині колодязь із високим журавлем, довкруги — стайні, клуні, хліви, повітки, врешті просторий курінь для челяді та козаків.

Все те околене високим тином. В'їздові ворота замикалися вночі. Біля воріт стояв сторожний козак, по дворі сновигали сторожні собаки вовчої породи. Без таких обережностей у цих неспокійних часах небезпечно було лягати спати.

А за хатою — город і розкішний садок. Серед кущів ліщини та малин — пасіка. Це було найлюбіше місце Богданове. Сюди любив він заходити

у саме полуднє, покластися на траву, слухати гудіння бджілок, а то й подрімати...

У пасіці царював старий козак, пасічник Панько, знахар від усякого зілля. Жив у малій хатині літом і зимою, і виходив з пасіки хіба тоді, як покликали його до недужого. Хмельницький любив старого дуже, так, як і стареньку няню, що від смерті сотничихи заступала йому рідну неньку.

Новий полковник чигиринського полку Кричев-ський відразу звернувся до Хмельницького, бо гетьман вказав йому на нього, як на людину, де б засягав поради. Оба вони, однолітки, почули до себе симпатію. Полковник був частим гостем у Хмельницького. Любив посидіти з Богданом у пасіці, де могли набалакатись доволі і ніхто не міг їх підслухати.

По всій Україні не перепинялися панські утиски над реєстровим козацтвом, не згадуючи вже про посполитих. Окраїнні пани думали, що як винищать козацтво, то нікому вже буде постояти за кривди українського народу.

Мучений народ став громадно. тікати на Запоріжжя. Це було єдине місце, куди не сягала панська рука. Запоріжжя стало легендарним азилем-прибіжищем для всіх утиснених і покривджених. Панські кріпаки перекрадалися крізь панські граничні сторожі на південь. У панів почало не ставати рук до праці. Пани в крик. З Польщі йшли прикази до гетьмана коронного, щоб спиняв утікачів, ловив їх та передавав їхнім панам у руки. Піймaних утікачів карали пани люто, щоб другим відійшла охота тікати.

Щоб перервати зв'язок між Україною та Запоріжжям, гетьман Конєцпольський відбудував фортецю Кодак, поблизу Дніпрових порогів. Тут поставлено польську залогу, що розсилала роз'їзди на всі сторони.

Гетьман своїм Кодаком дуже величався. На його думку, це був символ його сили і видимий знак панування шляхти над українським народом.

Одного разу гетьман Конєцпольський приказав чигиринському полкові виступити назустріч татарам, що мали вертатися з Польщі з добичею. З полком пішов й Хмельницький. Вісті виявилися неправдиві, татарів не стрінули.

Гетьман поступив до Кодака й опроваджував польську шляхту, що з ним була, й старшину козацьку по всій фортеці й все пояснював. Хвалився тим, що це він такий план видумав і припильнував його виконання. Врешті каже:

— Чи є в світі така сила, що здужала б таку фортецю здобути й зруйнувати?

Не втерпів такої перехвали Хмельницький і докинув:

— Ману факта — ману ділябунтур *. Конєцпольський аж зубами заскреготав із досади, що такий хам-козак сміє йому .перечити. Гордий на своє магнатство і становище в Польщі, він признавав вправді Хмельницького за людину з вищою освітою й хистом, та дивився на нього згори, як на таке сотворіння, що Богом призначене до вірної служби свому панові й до сліпого послуху панській волі.

* Що рука збудувала — рука може знищити

Всі поглянули в сторону Хмельницького. Зміркували, що гнів гетьмана відоб'ється на ньому болюче. Його вороги раділи, що він сам викопав під собою яму. Тепер прийде йому певне амінь. І не дуже помилялися. Гетьман приказав таки зараз закувати Хмельницького в кайдани та кинути до льоху в кодацькій кріпості. Там мали його держати аж до дальших гетьманських приказів.

Кричевський зажурився долею свого приятеля. Треба його рятувати. Та треба вичекати відповідної хвилі, щоб усього не зіпсути.

Тимчасом чигиринський полк вертав у Чигирин. Припав він своєю справністю до вподоби гетьманові. Став Кричевського хвалити і висказувати йому своє признання. Полковник задумав нагоду і добрий гумор панський використати для свого друга.

— Зводьте, ваша милосте, мій добродію, потрудитися до нашого полкового города Чигирина і придивитися до нашого полкового уладу. Це буде для мене велика честь, коли почую з уст вашої милості признання або й заввагу, що стане мені на будуче приказом.

Гетьман послухав, бо лесливі слова його улюбленця припали йому до вподоби. В полковій канцелярії застав зразковий лад, що давав себе пізнати на кожному кроці. Побачив козацтво справне, добре відживлене, одягнене й узброєне.

— Зух із тебе, пане Станиславе. Бачу, що я не помилявся, ставляючи тебе тут полковником. Другі не вмилися до тебе.

— Не моя в тому заслуга, ваша милосте. Я прийшов сюди, як гомо новус *, і з козацькими справами зовсім не був обізнаний. Та ваша милость вказали мені людину, де я мав шукати поради. Я не завівся, слухаючи її у всьому. Він мною кермував.

* Нова людина

— Хто ж це такий, * не пригадую собі цього? — зацікавився гетьман.

— Це, ніде правди діти, наш генеральний писар Богдан Хмельницький.

— Він зухвалий, і за це постигне його заслужена кара,— сказав гетьман, насупивши брови.

— Ваша милосте, він стрілив дурницю не із зухвадьства, а з цеї смішної привички пописуватися всюди знанням латини, що її, каже, навчився у єзуїтів в Ярославі. Я не раз добре насміюся, як він у розмові з простим козаком почне цитувати йому Овідія або якого іншого римського поета, а цей дивиться на нього, яр теля на нові ворота. Вони думають, що він цього в турецькій неволі навчирся. Поза тим він вірний і щирий, а надівсе пильний і розумний в службі. Його була б велика шкода, а мені без нього, як без руки. А втім, я думаю, що ні наш король, ні ваша милість не кинули ще думки коаліції проти турка. Я в цьому дусі працюю між козацтвом, а Хмельницький мені щиро помагає. Його поміч має більше значіння, як моя праця. Його козаки люблять і приписують йому заслугу, що ваша милість прогнали того поганця Закшевського. Коли б тепер його усунути, то це вплинуло б погано на реєстровців. Хмельницький аж горить з нетерплячки, щоб чимскоріш йти у похід на турка. Має він з турками якісь порахунки ще з часів неволі. Шкода було б такої людини...

Кричевський бачив, як гнів гетьмана холоне. Особливо останні докази роззброювали його зовсім.

— Добре,— каже гетьман,— я його велю випустити, але за кару не буде він генеральним писарем, тільки сотником, на місці свого покійного батька Михайла.

Зараз пішов приказ до кодацького ротмістра, щоб випустив Хмельницького на волю. Кричевський вклонився гетьманові до колін і дякував йому.

При першій стрічі сказав Кричевський до Хмельницького:

— Ти знаєш цю гарну пословицю: "Мовчи, язичку,— будеш їсти кашку", а ти цього не послухав і встрелив таку дурницю, що мало життям не заплатив.

Вороги Хмельницького лютилися, що справа не так скінчилася, як вони собі бажали. Особливо підстароста Чаплінський та його зять Коморовський засумували. Вони здавна хотіли захопити для себе Суботів, а така добра нагода не так скоро трапиться знову.

— Цьому Хмельницькому хіба сам чорт помагає,— каже до Чаплінського Коморовський.

— То треба і нам пошукати собі якогось іншого чорта, щоб нам допоміг,— каже Чаплінський.— Суботів — гарний кусок, і не можна його так, з легким серцем, забути. Не стане Хмельницького, то й Суботів наш. Та я добре знаю цього чорта, що йому помагає: це його кум і приятель Кричевський. А як нам добре жилося, поки чорт цього полковника не надніс. Це теж непевна птиця, і варто було б підставити йому ногу...

— Перестань! — засичав Коморовський.— Не чіпай Кричевського, щоб він не надавив тобі в'язів. Він же під могутньою опікою гетьмана Конєцпольського. Скаже одне слово — і може з тобою, пане тестю, статися таке, як із Закшевським.

— Все-таки Хмельницького треба позбутися за всяку ціну.

В тому самому часі Хмельницький гостював у полковника. Балакали собі гарненько за чаркою меду й він засидівся пізно в ніч. Врешті став збиратися додому. Полковник його не задержував, бо знав, що Хмельницька неспокійна за чоловіка, якого цілий тиждень не було вдома. Він же ж пішов у похід, і всяке могло з ним бути.

— Богдане, не задержую тебе, але дам тобі з десяток козаків, щоб тебе відвели до Суботова...

— Не треба мені ніякого товариства, тут про татар і розбишак нічого не чувати. Чого ж боятися і людей непотрібно трудити? Поїду сам із своїм вірним чу-рою Степаном, і нічого мені не станеться.

Розпрощалися. Богдан поїхав із чурою.

А за ними виїхав десяток козаків із десятником. Хмельницький хотів їх завернути, та десятник каже:

— Я дістав приказ від пана полковника, щоб їхати за вами аж у сам Суботів, і я не можу пана полковника не слухати...

Була погідна липнева нічка. Місяць ще не зійшов, та ярко світили зорі. Косарі доходили до половини неба.

Повітря було холоднаве, свіжіське, оживляюче. Коні весело порскали і рвалися до бігу скоком, що треба було їх сильно здержувати. Чого ж було спішитися? В таку нічку, серед пахощів левадних квітів, ідеться дуже любо. Особливо після такої турботи, що тепер її він переходив.

Хмельницький роздумував про те, що сьогодні з полковником говорили. Чи ж справді пробудилася в ньому душа, чи справді він спочував козацтву? Чи справді вже надходила пора, щоб підняти грімкий, збройний протест проти гнобителів? Що козацтво дістало за те, що проляло стільки крові? Паня окраїнні, ті погані королей ята, подуріли з гордощів. Король в них — нізащо. Його пов'язали пактами, цього доброго Володислава! Коли б так він ці кайдани з пактів порвав, короленят приборкав, золоту шляхетську зольність знищив і став королем-самодсржцем, тоді б усім добре жилося. А, може, воно до цього справді Йде, як говорив Кричевський. Створиться велика коаліція проти Туреччини. При тому й ми будемо. Розіб'ємо турків, завоюємо Крим, заселимо його козацьким народом. Тоді обернемо всі сили на панів і скажемо цим гордим королейятам: "Слухайте, мосці панове, одного нашого короля, а то ми поробимо вас о голову коротшими!"

Ці думки так його розворушили, що попустив коневі поводи і почвалував уперід. За ним — Степан.

Заїхали у невеликий гайок, посередині дороги між Чигирином і Суботовом. Козаки Кричевського дещо відстали, куняючи на сідлах.

Нараз вискочило з корчів кількох гільтаїв. Наші вершники й не зчулися, як здержали їхніх коней за поводи.

— Злази! — засичав гільтай крізь зуби і став Хмельницького стягати з коня. Двох других теж почали його тягнути. Кінь став непокоїтися і ставав дибки.

— Геть, чортів сину! — крикнув Хмельницький і копнув одного в зуби, аж він поточився. Других теж почастував своїм дужим кулаком. Та в цій хвилині наскочили на нього інші, і таки стягнули його з коня, зв'язали, затулили рота ганчіркою і стали тягнути його в лісок. Те саме зробили й з його чурою Степаном.

І хто зна, що було б із ними сталося, коли б козаки Кричевського не були почули Богданового крику. 'Вони вмить прочуняли і, добуваючи шабель, поскакали туди, відки почувся крик. Надлетіли в сам раз. Почали рубати гільтаїв шаблями, й післали кількох на лоно Авраама. Другі пішли врозтіч. Козаки скочили з коней та стали Хмельницького й його чуру розв'язувати.

— Добре наш пан полковник прочував,— каже десятник.— Коли б ти, батьку, не був крикнув, то ми були б прийшли запізно. Ніде правди діти, задрімали... Що нам зробити з цими, що тут лежать? — І копнув одного ногою.

— Оставимо їх тут, а завтра будемо знати, хто це. До хутора вже недалечко буде.

Всі пігнали скоком, і невдовзі почулось козацьке гасло: "Пугу! Пугу!" Заспаний сторожний відчинив ворота. Хмельницький передав коня Степанові.

— Спасибі вам, хлопці, що впору наспіли та вирятували. Заведи їх, Степане, між наших козаків, та дайте їм повечеряти.

— Спасибі, батьку! — гукали козаки.— Ми таки тут, у вас, заночуємо, якщо нас не проженете.

— Доброї вам ночі!

Ганна ще не спала. Турбувалася за чоловіка, бо ще ніколи такого не було, щоб Богдан ночував за домом і не дав їй знати.

— Добре прочувало твоє серце: я за цей час був двічі у великій небезпеці, й обидва рази хіба чудом спасся.— І розказав жінці про свої пригоди.

— Бережись, Богдане! — остерігала Ганна.— Вороги Завзялися на тебе. Було б найкраще, коли б ти подякував за всі уряди й жив собі спокійно на хуторі. Та знаю, що тобі не можна цього зробити, бо ти козак. Та хоч вночі не пускайся сам в дорогу...

Коли другої днини вийшли Богданові люди в лісок, не застали там уже нічого, тільки трохи крові та розмішаного болота. Гільтаї позатирали всі сліди за собою.

Полковник довідався від своїх людей про нічну пригоду і зараз приїхав на хутір.

— Не треба тобі, Богдане, говорити, чия це робота,— сам, здоров, знаєш. Були б тебе, небоже, у кущах зарізали, мов барана, та закопали в лісі. І слід по тобі пропав би.

В сім'ї Хмельницького заносилося на велике свято. Ганна сподівалася п'ятої дитини. Постановили обоє просити Кричевського за кума. Він вірний друг — стільки разів станув йому в пригоді. Вони однодумці, до одної мети прямують, однакові в них ідеали й бажання.

Богдан сказав про це йому при нагоді, й він згодився дуже радо. Як же ж можна відмовити в такій справі, та ще такому щирому другові!

Прийшов на світ хлопчик. Дитина була слабосила, ніхто не ворожив їй довгого життя. Та Кричевський радів, і на його бажання відбулися гучні хрестини. Дитину охрестили Юрієм.

XI

До полковника Кричевського прийшло з Варшави письмо, щоб до Варшави приїхала козацька депутація. Цього бажає собі король Володислав.

Так писав канцлер Оссолінський. Кричевський догадувався, що це зв'язане з коаліцією проти турків, планованою королем та Конєцпольським. На це вказував і приватний лист Оссолінського — щоб провести справу секретно, щоб магнати про це не довідалися. Кричевський порозумівся з Хмельницьким і зложив таку депутацію: <з> черкаського сотника Івана Ба-рабаша, білоцерківського полковника Ілаша й корсун-ського полковника Максима Несторенка.

Від старости чигиринського, молодого Александра Конєцпольського, дістали супровідні письма й вибра-. лис я в дорогу з великим почотом козаків.

У Варшаві пішли відразу до канцлера Оссолінського, бо ж це він писав листа в справі депутації. Канцлер прийняв козацьких висланників незвичайно гарно, та все покликувався на самого короля, так наче б він сам був ніпричому. Поводився з ними так чемно, як ще ні один з

магнатів, що з ними доводилось їм коли мати яке діло. На питання, яка є ціль їхнього приїзду, відповів, що почують про це з уст самого короля.

Опісля заведено їх перед короля Володислава.

— Здорові були, панове молодці, лицарі мойого вірного козацького війська! — привітав їх король.— Козацтву я маю багато дечого завдячити. Великі су* проти вас маю зобов'язання. Тому рад би я з цілого серця ваші кривди винагородити й вашу долю забезпечити. Для вашої церкви я вже дещо зробив, а решта певно зробиться. Та ви мусите попереду всього виявити вашу силу. І от трапляється до цього нагода. Використайте її. Усій Європі надоїли своєю нахабністю турки. Балканські народи, що мають за собою свою славну історію, греки, болгари, серби, волохи й молдавани стогнуть у турецькому ярмі. Італійські торговельні республіки, Венеція і Генуя, не можуть своїх агенд розвинути й привести до давнього стану тільки через турків. І багато іншого. Отож християнські держави в Європі збираються у велику коаліцію. Кожний дає, що має і що може дати. Венеція і Генуя дають гроші і свої великі флоти, цісар дає військо, Святіший Отець дає гроті, веде пожиточну пропаганду в християнській Європі і молиться за всіх. Польща не має грошей, але має хоробре військо, а в першій мірі вас, козаків. Решту війська ми звербуємо в сумеж-них християнських державах. Вам, козакам, припав би обов'язок зробити туркам диверсію на Криму, випасти на море й застукати турків на південному березі Чорного моря. Від цього ви певне не відмовитеся.

— Не відмовимо, ваша королівська милосте, бо ми знаємо, яким щирим серцем ваша королівська милость відноситься до свого вірного козацького народу та до нашої благочестивої грецької церкви православної.

Ми знаємо й те, що з приводу уступок на річ нашої віри пішли до Риму скарги на вашу королівську милость, та це пусте. Хай ваша королівська милость зво-лять тільки знак дати — а все козацтво стане твердим муром довкруги королівського маєстату...

Так говорив палкий Несторенко. Його аж розпирало, щоб відповісти на щирі королівські слова. Король наче б налякався, щоб хто не підслухав.

— Ви мене зрозуміли, мої приятелі, як і я вас,— каже король тихим голосом,— але обережність передовсім. Мене, хоч я і король, оточують з усіх сторін шпигуни, а мої стіни мають дуже чуткі вуха.

Тепер заговорив Хмельницький:

— Охота в нас, без сумніву, є. Завданням козацтва, як християнського лицарства, є оборона святого хреста. Козак від дитини тільки мріє про боротьбу з невірними. Але ми не маємо чим боротися з ними. Пани — ми знаємо, що проти волі вашої королівської милості,— знищили козацтво до останку. Ми лиш з імення остали козаками. Наші вольності й лицарські привілеї пропали. Козаків поза реєстром повернули пани в підданців та примусили їх робити панщину. Відобрали їм зброю, що в них була, попалили судна, порубали таборові вози. Без цього всього ми нічого вдіяти не зможемо — голіруч з турками й татарами воювати не підемо, бо це було б божевілля. На нове не спроможемося, бо й ми, реєстрові козаки, зійшли на старців, завдяки кресовим панам.

Король поклав Хмельницькому руку на плече.

— Я знаю добре, який є теперішній стан козацького війська, та-на це є рада. Ми пособимо вам грішми, щоб ви зорганізувались, одяглись, узброїлись, поробили таборові вози та побудували якнайбільше байдаків. Скликайте охочих, формуйте полки...

— Ваша королівська милосте, ми приказу послухаємо, але ми знаємо, що зараз, при першому кроці нашого починку, пани нас запроторять в тюрму, а чого доброго, й голови нам познімають,— говорив Хмельницький.

— Не бійтеся, я вам дам зазивні листи на вербування війська; а що цей вербунок не йде проти Польщі, ані проти мене, то зараз вам видадуть не тільки зазивні листи, але й козацькі клейноди: малинову хоругву, булаву, бунчук і литаври.

Козаки склонилися до королівських колін. Хмельницький говорив далі:

— Історія Польщі не записала в своїх хроніках ні разу, щоб козаки проти короля або Польщі бунтува-лися. Всі козацькі бунти, від Косинського починаючи, мали іншу причину і були звернені тільки проти кривд-ників-панів, тих кресових короленят, за утиски і знущання.

— Я знаю це добре. Вони й мені затроюють життя. Та, мої друзі, я на престолі, але в неволі. Моя воля пов'язана пактами, що на них я мусив присягати. Тямте про це, що може прийти такий час, що я буду мусити схоронитися між дорогим мому серцю і вірним мені козацьким народом.

— Голови положимо за вашу королівську милість! — знову крикнув запальний Несторенко.

Король був схвильований.

— Спасибі вам! А поки всі ті грамоти для вас не будуть готові, будьте моїми гістьми. Тільки пробі! — пильнуйте своїх язиків, щоби не виговоритися з тим, чого не треба. Сойм ніколи не дозволить мені на війну, бо це для панів — невигода. Коли б вони довідалися, в якій справі ви сюди приїхали та що це я сам вас прикликав, то підняли б такий гвалт на цілу Польщу, що наші всі замисли розвіялися б з вітром і ваше положення не поправилось би вже ніколи. Король попроїдав їх дуже сердечно. По грамоти і клейноди мали зголоситися за тиждень у канцлера Оссолінського.

Та коли вони за тиждень у нього зголосилися, він відослав їх до королівської канцелярії. Приватний королівський секретар, видаючи їм грамоти, відослав їх до канцлера, щоб приклав на них свою канцлерську печать і свій підпис. Тоді канцлер почав їх переконувати, що його підпис і печатка зовсім зайві. Королівський підпис і його печать стане за десять канцлерських.

Депутати зміркували, що канцлер викручується. Боїться наразитися шляхті, видаючи без дозволу сенату грамоти на справу, що до неї шляхта віднеслася вороже. Вважає їх за дітей, коли думає їх таким задурити. Тоді сказав канцлер, що це сам король не хоче його підпису, бо ж король повинен був наперід дати до підпису канцлерові, а щойно тоді покласти свій. Депутати не вдавалися в дальшу розмову на тему цього крутійства й вийшли.

Несторенко був за тим, щоб їхати з тим, що є, додому. Та Хмельницький радив, що перше піти до короля. Може, це яка зрада супроти нього. Пани на все готові, як йде про шляхетські вольності. Треба, щоб король все знав.

Барабаш теж заявився за тим, щоб йти до короля, хоча відразу пізнав, що королівські заходи не доведуть до нічого, бо шляхта на війну не позволить. Коли б така грамота проявилася на Україні, то козацтво заворушиться. Ті прості люди не будуть розбирати в тому, чи грамота є з канцлерською печаткою, чи ні. Зате пани вважатимуть її за неважну й стануть козаків гнобити. Навіщо ж йому саджати пальці між двері, коли йому з панами добре живеться? Грамота в його руках, і він її вже не випустить на світ божий. Та з своїми думками не зрадився перед товаришами.

Королівський секретар впровадив козаків до короля.

— Не турбуйтеся цим,— сказав король, коли вони йому розказали про все, хоч це поступовання Оссолінського його добре заболіло. Він же

ж належав до тих, що попирали думку про коаліцію.— Обійдемося. Я свого підпису не відкличу й з раз обраного шляху не заверну. Вертайте в Україну і кажіть козацтву, що така є моя воля, щоб козацтво збиралося під мою булаву. Гроші незабаром дістанете. Затямте собі добре, що я вам говорив. Прощайте, щаслива вам дорога! Дасть Бог, стрінемося невдовзі на полі слави!

Після цієї розмови хитрий Барабаш ще твердше вирішив королівської грамоти з рук не випускати. Таким чином заслужить собі ласку в панів. Даремно Несторенко просив його, щоб дав йому грамоту прочитати.

— Що тобі з цього прийде, як її прочитаєш? От грамота, як грамота. Прочитаємо, як вернемо додому.

— Я її читав,— каже Хмельницький.— Там написано, щоб козаки гуртувалися під малиновий прапор, що його король дарував козацькому війську, щоб ладили вози й судна й готовилися до війни з невірними поруч із другими християнськими народами, та щоб ніхто, під грозою королівського гніву й кари, не важився козакам ставити в цьому перепони. На грамоті королівський підпис і печать.

— Я тобі, Хмельницький, вірю, та чому пан Барабаш не хоче мені грамоти показати? Хіба ж я неписьменний? — гарячився Несторенко.

— Кум Барабаш добре робить, що грамоти з рук не випускає,— сказав Хмельницький і моргнув до Не-сторенка так, що Барабаш ні Ілаш цього не доглянули.— Хай вже буде в одних руках, щоб потім, як буде треба, ми знали, де вона є.

Барабаш думав, що й Хмельницького перехитрив і був з цього радий. Охоче був би він королівську грамоту й до вогню вкинув, та подумав, що це була б образа королівського маєстату, а це було б небезпечно. Згодом перетягнув і Несторенка на свою сторону, як перед цим Ілаша.

— Що ти, товарищу, з чернею брататися будеш? — говорив Несторенкові.— Нам з нею не по дорозі, бо хоч ми всі козаки, та не з одного таки тіста ліплені. Хмельницькому не вір, бо він хитріший за всіх. Королівської грамоти я не пущу з рук, бо як козацька чернь заворушиться й панів схоче з України проганяти, то й нам, старшинам, погани при-йдеться.

— Може, ти й правду кажеш... Побачимо. Та як би то ще хоругов та клейноди з рук Хмельницького добути... Все ж це якийсь символ влади, і козацтво піде за тим, у кого в руках прапор і клейноди. Вони ж від самого короля...

— Переберемо й це, переберемо,— говорив самопевно Барабаш,— тільки вже аж у Чигирині.

В тому ж часі увихався по Варшаві венецький висланник Теполо. Ходив поміж магнатами та намовляв їх до коаліції проти невірних. Багато зробити між ними не міг, бо не мав грошей. Писав у Венецію листи за листами, щоб присилали йому грошей, бо тут без доброго хабар я з панами сенаторами нічого не вдієш, та Венеція на непевне не хотіла присилати. Буде добре військо, пічнеться похід, то й венецький мішок розв'яжеться.

Коли ж тепер з'явилася козацька депутація і король прийняв її на приватній аудієнції, стало панам ясно, що король надобре приготовляється до війни. Буде мати за собою козаків, збере наємне німецьке військо, і тоді Польщі від війни вже ніхто й ніщо не здержить. А який би не був кінець війни — для шляхти корисний він не буде. Переможе могутня Туреччина — над Польщею запанує півмісяць. Вийде переможцем коаліція — король певне війська не розпустить, а приборкає шляхту, виломиться з-під пактів і стане самодержцем, а тоді — прощай золота шляхетська вольносте! Тому не можна допустити до війни й до вербунку наємного війська.

Так міркували магнати й приписували вину цього заколоту, що тепер у Польщі почався, Теполові. Він найшовся у небезпеці життя та мусив чимшвидше з Польщі тікати.

Король не поступався. Позичив грошей у королевої та післав козакам. Та хоча як змагався, не зумів побороти усіх тих перепон, що йому вороги ставили на шляху. 1 коли якраз тоді помер гетьман коронний Станіслав Конєцпольський, найповажніший прихильник Володиславової ідеї, пропала остання надія. На Оссолінського годі було покладатися: він у останній хвилині обріже поли й відречеться від усього, щоб тільки не наразитися могутній шляхті.

Треба було піддатися лихій судьбі...

Коли розійшлась вістка про те, що Хмельницький виїхав у Варшаву на зазив самого короля, значіння його між козацтвом дуже піднеслося. Зате змаліли надії його ворогів, що зазіхали на Су ботів.

Та ось прийшла в Чигирин вістка, що на межах України збирається орда. Кричевський вийшов їй з своїм полком назустріч. З ним разом вийшов і Хмельницький зі своєю сотнею.

Тоді Чаплінський прикликав козацького десятника Дачевського.

— Слухай, Дачевський. Коли б ти перед ким виговорився з того, що я тобі тепер скажу, то твоя голова — не твоя, а твоїх дітей прикажу потопити, мов цуценят.

— Мовчатиму, як камінь,— каже козак.

— А як зробиш справно те, що я тобі тепер скажу, то будь певний моєї ласки, протекції й нагороди. Заплачу дукатами й подбаю, що тебе сотником наставлять...

— Слухаю вас, пане...

— Як підеш завтра в похід з полком, маєш зробити так, щоб сотник Хмельницький з походу живий не вернувся...

' — Це дуже небезпечно, пане. Козаки його люблять, і мене на шаблях рознесли б.

— Дурень ти, що таке кажеш. Треба робити проворно. Рубнути раз — і по всьому. За цим ніхто й слідити не буде, бо Хмельницький не від нині сидить панам кісткою в горлі. Ще й подякували б тобі за це й пан староста, й пан гетьман коронний Потоцький.

— Гм, попробую.

Обіцяна нагорода засіла козакові копицею сіна в голові. Дукати та ще й сотниківство... Та ще й ця користь буде, що не стане цього гордуна Хмельницького. Зависоко він понад козацькі голови виростає... І снував у своїй уяві мрії, як то він стане багатирем, а до цього ще й сотником...

І цим разом орди не було. Або іншим шляхом пішла, або тривога була фальшива.

Хмельницький їхав разом з іншими старшинами побіч Кричевського. За ним — чета козаків. Балакали про це, як би то вислідити того, що пустив цю фальшиву вістку і трудив даремне полк.

Нараз задудніло за ними. Вихором надлетіла чета козаків — і їхній отаман рубнув Хмельницького шаблею в голову. Та шабля сковзнулася по смушковій шапці й Хмельницький врятувався від смерті. Почув тільки сильний біль, що мало з коня не впав. Чета погнала вихром далі.

Кричевський скипів гнівом.

— Доганяйте, хлопці, й приведіть цих гультаїв сюди! — гукнув до своєї чети.

Почалася погоня. Та ледве, чи були б їх догнали, коли б не козацький відділ, що вертав зі стежі. Почувши крики: "Тримай! Держи!", заступив четі дорогу. Окружили її з усіх сторін, що годі було втечи.

Кричевський з старшиною причвалував за хвилину.

— Хто у вас отаман? — спитав грізно.

Козаки вказали на Дачевського. Він дивиться з-під лоба. Що йому зроблять, коли він під опікою могутнього підстарости Чаплінського.

— Що ти зробив, злодюго?

— А що ж: я думав, що це татарин,— відповів безсоромно й вклонився шапкою Хмельницькому.— Вибач, пане сотнику.

— Брешеш! — крикнув полковник.— Ти, душогубе, ти хотів пана сотника вбити. Зараз кажи, хто тобі казав це робити, бо тут же зроблю тобі амінь. В довгі суди не буду бавитися, прикажу тебе як стій повісити. Ми — в поході.

Дачевський щойно тепер зрозумів, що це не жарти. Побілів, як стіна.

— Помилуйте, пане полковнику. Мене .найняв підстароста Чаплінський. Обіцяв дукати й сотниківство, як пан сотник не верне з походу живий...

Усі з дива не могли вийти.

— До чого то вже дійшло,— каже полковник.— Ви, козаки, чули це. Підстароста не такий великий пан, щоб його не міг досягнути катівський топір. Закувати цього драбугу в кайдани й повести в Чигирин.

Але до суду не дійшло. Зараз першої ночі в'язень втік — і слід по ньому застиг.

Кричевський пішов до старости та розказав йому все.

Конєцпольський невдоволено скривився. Чаплін-ський — його найвірніший слуга, якже ж можна віддати його судові?

— Немає на це свідків,— каже.

— Я свідкуватиму й мої козаки.

— Твої козаки — не шляхтичі, й їхнє свідоцтво проти шляхтича неважне, а одного свідка, як знаєш, мало. Врешті, не конче мусить бути правда й це, що говорив на шляхтича козак у смертельній тривозі. Хотів певне спасти себе, заслоняючись шляхтичем Чаплінським. Йому грозила смерть, а так на цьому добре вийшов — виграв на часі й втік. Хитрий, дра-буга! — При цих словах гетьман засміявся. Був радий, що збив Кричевського з пантелику.

Кричевський хотів доходити свого далі, та пригадав собі, що його добродія, гетьмана Конєцполь-ського, немає вже в живих...

При найближчій стрічі з Хмельницьким каже:

— Нічого не вдію. Староста мені не те, що нічого не поміг, але ще й насміявся з мене.

— Хіба ж ти до старости ходив? Шкода було т|эуду. Александер Конєцпольський — то не Станіслав. Той, хоч козаків не любив, але любив правду й був лицар, а цей — баба, пестій, дивиться тільки, щоб йому пахучого мила не бракло.

— Богдане, бережись!

— Що ж зроблю? Чи ж могло бути для мене безпечніше місце, як під твоїм боком? Чей же, з Субото-ва мене не проженуть...

Кричевський не відповів нічого...

XII

Незабаром стрінуло тяжке горе сім'ю Хмельницьких.

Анна Хмельницька стояла на оборі, як пастухи пригнали з пасовиська череду. Здоровий бугай, що був між чередою, кинувся знічев'я на Хмельницьку, взяв її на роги, кинув об землю та став місити ногами. Поки пастухи надбігли та звірюку відогнали, Хмельницька була вся потовчена й покалічена.

Від цеї хвилини не було їй ні життя, ні смерті. Терпіла невимовно, з постелі не могла підвестися. Не помагали знахарки, ні їхні ліки. Богдан аж з Києва лікаря привозив. Для Хмельницької виходу не було. Стара няня Горпина перейняла ціле хазяйство й знаходилася біля недужої.

Походи проти татар не вгавали. В одному такому поході козаки відбили багато бранців, а між ними — одну молоденьку польку. Вона була ледве жива, обідрана й знеможена. Богданові жаль стало дівчини, посадив її у віз та казав завезти в Суботів. Хмельницька задержала її при собі. Дівчина розказувала, ідо батька й матір вбили татари, брата забрали в ясир, і вона тепер — кругла сирота, нікуди їй вертати. Називалася теж Ганна. Своїм оповіданням зворушила недужу, й вона її

щиро полюбила. Але й Ганна вміла віддячитися своїй добродійці. Рідна дитина не заходилася б біля хворої так, як Це робила Ганна. Думки її відгадувала, у найменшому догоджала. Богдан був їй дуже вдячний за це. Гани зуміла з'єднати собі всіх. Навчилася легко української мови, була для всіх привітна, весела, й так прив'язалася до сім'ї, що й не думала вертати в Польщу. Всі її любили, одна тільки Горпина незлюбила її. Всі дивувалися, бо Горпина все милосердилась над бідними й сиротами. А хіба ж така Ганя, що опинилася так далеко від своїх, між чужими, не заслугу-вала на співчуття?

Коли Хмельницька стане, було, вихвалювати Ганю за її уважливість, за її добре серце,— стара тільки головою хитає.

— Не добре ти говориш, моя дитино, не до доброго воно доведе. Кажу тобі, що із-за неї впаде колись велике нещастя на Богданову голову. Світ колись переконається, що моя душа добре віщувала... Я бачу крізь людину її душу, чи вона добра чи лиха.

А коли Ганна хотіла з нею перечитися, стара виходила з хати.

Ганна западала щораз більше на здоровлю. Вона відчувала, що недовго вже їй на цьому світі жити. Прийде, було, Богдан та розпитує про її здоровля,— а все те саме говорить.

— Не питай мене про це, мій друже. Ти ж сам найкраще знаєш, що з мене вже нічого не буде. Коли бажаєш мені добра, то благай Господа, щоб вкоротив мої муки. Навіщо вже я кому придалася? Турбота про тебе та мої діти дуже мене мучить. На кого я лишу мої діточки, хто їх заходити буде, хто їх у люди виведе? Ще поки жива Горпина, то вона заступить їм мене. Та вона не вічна, а що буде опісля?

А другим разом говорила:

— Тобі, Богдане, прийдеться доконче вженитися, та яка ця друга мама буде для моїх діток? Коби хоч добра була!

— Не говори такого, дружино моя дорога та вірна,— казав Богдан, здержуючи сльози, що йому до очей напливали,— ти ще подужаєш і ми ще поживем щасливо.

Але він сам своїм словам не вірив, і жаль стискав його за глотку, що й слова промовити не міг. А коли не міг сам себе опанувати, виходив прожогом з хати. Заходив у свою кімнату й плакав, аж душився від сліз, щоб люди не почули, бо козакові не годиться плакати.

А цій розмові подругів прислухувалася крізь відхилені двері татарська бранка з далекого польського краю, проти своєї волі сюди привезена. І, як тільки вийшов Богдан, вона припала до постелі недужої й стала її цілувати по руках.

— Як же ж мені вас, моя пані, дуже жаль. Коли б я могла хоч частину мого здоровля передати вам. Я б радо поклалася на ваше місце в постелю, щоб вас тільки здоровою бачити. Бо навіщо ж я кому потрібна? — Вона гіренько заплакала.— Мої рідні певне вже й забули про мене та панахиду за мою душу відправили. Померла б я, то не було б кому й заплакати за мною. А вам, треба ще довго жити, поки діточок у люди не виведете...

— Моя дитино люба, моя розрадо дорога, хай Господь тебе благословить за це. Та ти гнівиш Бога, бо ніхто не може перебирати від другого терпінь, що Господь йому зсилає. Кожний мусить терпіти тільки за себе самого.

Хмельницька простягнула свої висохлі, мов билинки, руки, обняла дівчину, пригорнула до висохлої груді й щиро її поцілувала.

— Ох, мої бідні діточки! Приведи мені їх, щоб я ще надивилася на них, заки замкну очі навіки...

Ганя метнулася й привела тільки двоє наймолодших. Старших хлопців не було вдома. Вони між козацтвом, їх тягне до коней — звичайно, козацькі діти. Обличчя недужої на хвилину прояснилося, та знову покрилося хмарою смутку. Знову станули їй сльози в очах. Власними силами не могла піднятися, щоб пригорнути діточок. Помогла їй в тому Ганя. Недужа обнімала їх та цілувала.

— Цого ти, мама, плацес? — щебетала мала Ганя.— Ми так гарно гралися. Пан полковник привіз Юрасеві галного коника, мов зивого. А коли ти, мамо, вийдес до городу? — Кожне слово дитини, мов ножем, краяло материне серце.

— А ти, Юрасю,— каже до хлопчика,— не скажеш мені нічого?

Хлопчик держав палець у роті, дивився тупо на матір і не промовив ні слова.

Хмельницька похитала головою.

— Ти, Юрасю,— найбільша моя турбота. Не вийде з тебе козак на славу України...

— Чому ж би ні? — відозвалася Ганна-панночка. Він потакнув головою, та не промовив ні слова.

— Гірка твоя доля буде,— бідкалася недужа.

Мала Ганя все щось щебетала. Юрась мовчав і тільки пальчик смоктав. Недужа гляділа на них крізь сльози. Врешті знемоглася й впала на подушки з заплющеними очима. Ганя вивела дітей із світлиці.

На це надійшов Богдан. Стрінув їх у сінях. Ганя була заплакана.

— А що недужа?

— Тепер, мабуть, заснули, а я забрала діти, щоби був спокій. Для недужого сон — велике добро.

Богдан дивився услід за нею. Вона була гарна русявка, струнка й чепурна. Йдучи, плила, мов рибка,— наче землі не доторкала.

— Пізнати, що полька,— подумав собі Хмельницький.— Панські манери в неї, й хоч на чужому сміттю — почуває себе панею.

Ганна Хмельницька догоряла. Богдан був безрад-ний. Мусив уживати цілої сили волі, щоб не затрою-вати бідній дружині останніх хвилин життя. Показував із себе веселого, повного надії, хоч серце кривавилось із жалю за вірною дружиною. Та вона відчувала стан його душі.

— Богдане, друже мій, не годиться самого себе обдурювати. Я сама найкраще знаю, який мій стан здоровля, й ти це знаєш, тільки силкуєшся не показати цього по собі. Мої дні почислені. Мені діток найбільше жаль. Бо ти ще молодий, одружишся незабаром, а згодом й забудеш свою Ганну... Так, так, живий живе гадає, дарма... Коли б тільки дісталася тобі годяща жінка, щоб над пасинками дрібними не знущалася...

Богдан не втерпів. Припав головою до грудей вмираючої й гірко заридав. Ганна гладила вимар-нілою рукою його голову, потішала й заспокоювала, як могла.

— Головою стіни не проб'єш, мій любий; плачем долі не випросиш, хіба що серцю полегшає від сердечного плачу... Так мусить бути, бо така вже людська доля. Може, ти ще коли мені завидувати будеш, що я

вже під муравою... О, моя душа віщує, що жде тебе нелегке життя. Маєш лютих ворогів, що на твою голову дибають й загибель тобі готують... Я гадала б, щоб ти з цею Ганною одружився. Вона до мене й до моїх дітей така добра, а притому роботяща й розумна. Тобі добре з нею буде... Так мені здається... Не знаю тільки, чому наша няня так її незлюбила й все якогось лиха від неї жде. Гадаю, що це без причини... От старим людям не одне ввижається... Хіба тому, що вона полька. Та це нічого... Ганя мені говорила, що з нашим козацьким життям ізжилася, й хоче до нашої віри пристати... До церкви вже ходить. З неї буде краща козачка, як не з одної, що козачкою вродилася.

Богданові здавалося досі, що з смертю Ганни стане перед ним тверда стіна, кінець усьому, темрява, що до самої його смерті вкриватиме його душу зболілу. Коли б не малі діти, то й йому жити не треба.

Аж ось вмираюча дружина вибила в цій стіні отвір... Відсунула занавісу з-перед його очей й показала йому новий світ. Ще довго можна буде в ньому жити...

Ганя — гарна дівчина, проворна та до діток прихильна. Вмираючі люди бачать далі, як здорові, бо душа, виходячи з тіла, має над ним перевагу... Може, справді Господь післав йому цю дівчину.

Та враз налякався цієї думки. Та ж його дружина ще живе. Та ж це великий гріх супроти вірної дружини, що з нею стільки літ щасливо прожив...

— Господи, прости гріха! — бився в груди.— Відверни від мене, Боже, ці грішні думки... Не спокушай мене, дияволе, не піддавай мені такої погані. Боже! Чи й цій бідній, терплячій Ганні, що вже на тому світі свої гріхи спокутувала, теж нечистий цю спокусливу думку підшепнув?

Поглянув на ікону святої Покрови, перехрестився та став шептати молитви...

Кинувся до праці то в сотенній канцелярії, то в с во му хазяйстві, та всюди ця остання розмова з дружиною непокоїла його. Не раз думав: нечистий — хитра штука. Вміє поволеньки добиратися до людської душі. Добре він вивчив латинську посло-вицю:

Гутта кават ляпідем, нон ві, сед сепе кадендо *.

Смерть не дала вже довго на себе ждати. Ганна вмирала при пам'яті до останньої хвилини, благословила діточок, прощалася з усіми, а Богданові, що похилився над нею, шепнула до уха:

— Не забувай, що я тобі говорила.

Померла з усмішкою на устах. Може, тому, що її мука скінчилася, а може, тому, що побачила щось не земського, божого, може, душа, виходячи з тіла, оставила на ньому слід свого вдоволення й щастя...

На похорони з'їхалася вся родина Хмельницьких і Сомків. Приїхав і брат покійниці, прилуцький полковник. Давненько він уже в Хмельницьких не був, і досі не бачив татарської бранки. Ця русява струнка дівчина піклувалася тепер всім, серед похоронної метушні давала всьому лад.

* Крапля вижлоблює камінь не силою, тільки тим, що часто капає.

Був на похоронах і полковник Кричевський. Він дуже шанував покійницю за її великий розум, бачив не раз татарську бранку, та ніколи йому й на думку не могло прийти, щоб ця гарна дівчина мала колись зайняти місце Ганни Сомківної... Тепер вдарило його, що вона поводиться, мов господиня дому, а Богдан відноситься до неї не як до слуги, визволеної бранки, а як до господині... І враз мелькнуло в голові,

що тут щось не те... Те саме думав і Сомко. Сомко став розпитувати Богдана.

— Це певно не нашого гнізда птиця?

Богдан став розказувати про все, розводитися над цим, яка вона була щира для покійної дружини в часі її недуги, як дбала про діти... Вона полька, але до нашої церкви ходить і по-нашому молитви навчилася. Тепер хоче на православну віру перейти...

Досвідний Сомко пізнав, які в його шурина почування супроти цеї польки. Він перебив йому:

— А полькою все остане... Слухай, Богдане, чи не задумуєш ти одружитися з нею?

— Про це, брате, не пора над свіжою могилою розводитися...

Сомко махнув рукою. Від нього тепер нічого не довідаєшся. Краще поговорити з старою нянею.

— Скажіть мені, няню, що воно на ділі з цею полькою?

— А що ж би... це погана, невірна, зрадлива птиця... Ви тільки подумайте, пане полковнику: скільки разів вона могла сказати Богданові одне слівце, щоб її відослав у Польщу, в свій рідний край, а він певно був би їй цього не відмовив. Та вона наче б ніякої рідні не мала, хоч по всьому пізнати, що вона є якогось панського роду. А чому? Бачила, що сотничисі немає виходу, то чому б вона не мала стати сотничихою. Я вже не віднині бачу, як вона на Богдана очі звертає. А вона це вміє... Коли б ви бачили, як вона своїм лизунством опутала покійницю. Увесь світ бачив, як я покійницю любила"— не менше, як самого Богдана, а вона більш вірила цій приблуді

ПК мені, й більше др неї зверталася у всьому, як до мене. Так, пане полковнику, побудь тут ще яких три дні та вразуми Богдана, щоб спам'ятався, а то візьме собі біду на голову,— я це прочуваю... Вона нам колись великого лиха наробить, будеш бачити... Богданові треба козацької дитини, а не питльованої панночки, що їй козацький кожух смердить. Він тебе скоріше послухає, як мене, бо я не вмію так говорити. Хоч моя рада добра, та мова проста.

Не по нутру було Сомкові те, що почув.

"Пропаде козак до решти. І так дорікають йому, що надто під панську дудку танцює, що з цим Кри-чевським покумався, а що ж щойно тоді буде, як візьме цю польку за жінку? Відцурається козацтва й стане панським підніжком, як стільки інших козацьких старшин. Пропаде для козацтва. А шкода б його було, бо мудра голова й, може, колись стане потрібний для козацтва". Такі думки не сходили Сомкові з голови. Остане ще кілька днів у Суботові, щоб усе успокоїлося, і він міг би з Богданом на розум побалакати.

— Коли ж, Богдане, на весілля запросиш? — спитав нечайно.— А, може, й ні, бо куди ж нашому братові козакові на панське весілля пхатися...

— Не рани мойого серця, брате,— яке тобі весілля ввижається?

— Яке? А от таке, що й воробці про нього на дахах цвіріньокають. Що ти на цю польку око звернув, то й дурень пізнав би... Богдане, не роби дурниць. Пам'ятай нашу пословицю: "Рівняйся кінь з конем, а віл з волом". Вона тобі не пара, вона не приляже душею до простого, козацького народу, не зживеться з нами, бо вона — панська дитина. їй від найменших років говорили заєдно про нас, як про чортів рогатих та дикунів. А як вона тепер показує до нас зичливість і навіть на православну віру переходити хоче, то вір мені, що це не щиро. Це ж, незла річ — стати сотничихою на Суботові...

— Знай, брате, що покійна Ганна перша мені таку думку піддала...

— Себто, яку?

— Щоб я з Ганною одружився.

— Недужі люди до цього терплячі — не одне таке видумають, що ні пришити, ні прилатати... Тобі, Богдане, про козацьку славу дбати б... І так уже між козаками перешіптують, що ти з панами руку держиш. Ей, Богдане, коли б це мала бути правда, то, хоч люблю тебе, знати тебе не схочу... Навіщо ти з тим Кричевським покумався?

— З Кричевським? А знаєш ти, хто він?

— Поляк.

— Ні, руський шляхтич. Він сам уже переконався, що й його рід руський і до нього треба вернутися. Прийде час, і ти сам це пізнаєш. А поки що поспитай козаків, що про нього говорять. Рідний батько краще з ними не поступав би, як він.

— Може, й твоя правда. Та я вертаюся до цієї другої Ганни, що має заступити місце цеї першої, що ми її щойно поховали. Відки ти знаєш, що вона — Ганна, а не яка Ядвіга? Може, навмисне так себе назвала, щоб тобі приподобатися?

— Але ж ти, брате, вмієш підозрівати й вигадувати!

— Життя мене цього навчило... Моя думка така, щоб ти якнайскорше випитав її, відки вона, і відіслав її в своясі.

— Я питав її про те вже давніше, та нічого не довідався...

— Бо вона мудра. Навіщо їй їхати кудись, коли вона тут панею може бути й закоханого козака водити за чуба, куди хоче. Богдане, Богдане, будь козаком, а не якоюсь бабою,— не дайся опутати.

—

— Тебе певно стара няня так насторожила на цю дівчину...

— Няня — мудра та щира жінка: вона знає, що говорить, і думає так само, як і я.

Другої днини Сомко від'їхав і взяв із собою небожів. Остав тільки Остап, що вже починав помагати батькові в господарстві й не хотів їхати.

За короткий час заволоділа панна Анна всім Субо-товом і самим Богданом. Вона це вміла. Для Богдана була особливо дбайлива, думки його відгадувала, годила в усьому. А вже як поглянула на нього палкими оченятами — м'як, як пригрітий віск. А вона вміла зручними пальчиками угнітати цей віск, як їй цього треба було. Врешті досягнула свого: вони стали на слові. Тільки вінчання ще відклали.

Одного разу промовила:

— Богданчику, мій соколе сизий, я так хотіла б поїхати в Чигирин — мені тут дуже скучно. Стара няня мене не злюбила, хоч я годжу їй, як болячці...

— Чому ж би ні, моя голубко,— можемо й зараз завтра їхати...— А сам думав: "Не любить її стара Гозпина — й нічого з нею не порадиш. Найкраще куплю дімок у Чигирині та й завезу туди Горпину, хай собі хазяйнує. Не будуть себе бачити, то скоріш стара помириться, заскучає за селом і вернеться додому іншою людиною".

З такою думкою поїхали Богдан з Ганею в Чигирин. Ходили по городі, Богдан показував їй все, варте уваги. Вона ж виявляла велику цікавість для всього, що бачила. Вдягнена була й говорила по-українському. Не дивно, що звернула на себе увагу чигиринців. Звернули на неї око і старостинські канцеляристи, і сам підстароста Чаплінський.

— Ото хам козацький, як£ собі кралю вишукав, та ще й до того польку... Підожди ще, небоже: не

по

для пса ковбаса. Захоплю Суботів, то й вона мені дістанеться.

Богдан мав чимало знайомостей у польському товаристві й не важко було йому завести туди й Ганну. Подобалась всім за красу, веселість і проворність, а коли стала оповідати про свої пригоди, про своє сирітство, та ще й скропила його гарячими слізьми, підбила серця всіх... Всі запрошували її навипередки до себе.

Вертала цього дня веселенька й рада. Богданові дякувала за цю приємність гарячими цілунками. Богдан розм'як. У цій хвилині був би Ганні не відмовив нічого. І план свій змінив: купить домик у Чигирині, та не для Горпини, тільки для Ганни — щоб мала де заїхати, як забажає бути в городі.

І на цьому стало. Богдан купив домик з огородцем на передмісті Чигирина. Ганна приїздила сюди дуже часто та ходила в гості по всіх знайомих. Вони жалували її дуже, що вона... опинилася в руках такого простого козака. Видавали в її честь бали та забави. Польські шляхтичі кружляли біля неї роєм, а вже найбільше Чаплінський. Він був вдівцем — немолодим, щоправда, бо мав дочку за Коморовським,— та ще повним сили й бадьорим. Вмів з дамами поводитися гладенько й вмів їм подобатися. Він найбільше з усіх робив Ганні гонори, й вона не була від

цього... Нагадувалися їй давні часи, десь там, далеко в Польщі, серед інших обставин і середовища... Це не те, що там, на хуторі. Та хай вона тільки стане сотничихою... Вона певно інакше заживе...

Вона не соромилась виводити свої жалі перед Чап-лінським.

— Я вас, панночко, розумію,— говорив він із співчуттям,— що вам важко жити серед цього простацького, хамського оточення, та не треба вам тратити надії на визволення. Скажіть мені тільки, в котрій стороні Польщі шукати вашого роду, а пан староста на моє прохання певне подбає, щоб вас визволити з рук хама. Ще в нашій Польщі не є так зле, щоб було шизматикові в'язнити дівчину-католичку.

Панночка пізнала, що переговорилася. Коли б так справді староста забажав її освободити, то всі її плани й надії поплили б з росою. Вона стала завертати.

— Не говоріть так, вашмосць, про Хмельницького, бо він мій добродій і опікун. Коли б не він, то я певно була б томилася в якомусь турецькому гаремі... Він для мене зробить, чого тільки душа забажає.

У старому серці Чаплінського пробудилася заздрість. Він аж скипів із досади.

— Бачу, що ви готові за нього й заміж вийти. Ну, що ж, він хлоп здозовий, як тур, і може подобатися тим, що в таких постатях любуються. Віншую...

— Помиляєтесь, вашмосць,— я не з тих, що за турами пропадають. Та подумайте, чи могла б я відмовити йому, коли б він хотів зо мною повінчатися?

— Пробі, панночко! Чи ви вже до цього ступеня схлопіли, що, забуваючи ваш герб родовий, не вагувалися б стати малжонкою простого козака-хама?

Чаплінський такий був захоплений гарною дівчиною, що й не помітив, як вона вимагає відповіді на запит, де й який її рід. Став вговорювати далі:

— Панночко! Не забувайте ні на хвилину, що в мені найдете свого вірного оборонця. Наразі не давайте ніякої відповіді, зволікайте, як можете, бо ваше визволення з рук цього смока, може, ближче, як ви собі уявляєте.

Панночка у своїй мудрій головці міркувала:

— Хто його зна, що краще? Хмельницький теж шляхтич, та в нього немає таких панських манер, такого уложення, як в Чаплінського. Хмельницький вище сотника не полізе, а й ^ цього можуть його скинути. А польський шляхтич Чаплінський, маючи за собою такого — протектора, як староста Конєцпольський, може зайти високо... А до цього він католик. Не треба змінять віри та на цих патлатих попів дивитися. Коли б тільки Чаплінський не здурив... Та на це Бог дав розумець і вроджений сприт.

Горпина була непримиренна. Скільки разів Богдан приїхав до Суботова, мусив вислухати від неї докорів.

— Богданку, дитино моя, отямся,— що ти робиш! Пам'ятай про своїх діток нещасних. Ця ман-тійка тебе опутала, запамозочила твій розум. Згадаєш колись моє слово, що вона стане причиною великого лиха, що впаде на нас всіх. Зрадить вона тебе колись, зрадить. Скажи, чого їй все так в Чигирин спішно? Бо там найшла своїх земляків. Вони разом із нею насміхаються з тебе, поки тебе не пошиють в дурні. Добре то говорив

твій друг Сомко: рівняйся кінь з конем, а віл з волом. Не для тебе вона пара...

— Чому ви, няню, такі лихі на неї? Чи вона вас коли чим зневажила, зробила що злого?

— Нічого злого вона мені не зробила; вона біля мене, мов кіточка ласиться, боки обтирає, та я їй не вірю і ніколи не повірю, бо моя душа в ній чорта чує.

1, наче лякаючись дальшої розмови, стара відходила, хитаючи сивою головою.

Богдан не знав, що діяти. З одної сторони наче б хто нашіптував слова остороги старої няні, з другої сторони влюблене серце старшої людини домагалося не зважати на ніякі остороги і йти раз обраною дорогою.

Врешті подумав: одружуся, та й всі сплетні устануть; і люди перестануть у несвоє встрявати, й Горпина перестане воркотіти, як уже буде по всьому.

Умовився з місцевим попом. Одного дня пішли обидвоє до церкви і, поминаючи всі звичаї, повінчалися.

Ганна допняла свого: стала багатою сотничихою у багатому хуторі Хмельницького, жінкою оп'янілого любов'ю Богдана...

XXII

А тим часом підстароста Чаплінський не засипляв справи. Віддавна гострив зуби на Суботів, а тепер прибула нова спокуса: оця русява, струнка Ганя не сходила йому з думки. Влюбився в неї до безтями...

День і ніч передумував над способами, як би то одне й друге здобути — розуміється, найлегше. Першого не здобуде проти волі старости, бо наражуватися на його гнів небезпечно. Став годити старості, мов болячці, у всіх його забаганках, навіть сам піддавав йому дещо, щоб його собі з'єднати. Терпеливо вичікував пригожої хвилини... Врешті одного дня, коли розпещене панятко було дуже вдоволене його прислугою, промовив:

— Вже стільки літ служу вірно, мов цей пес, вашій милості і, правду кажучи, нічого не дослужився...

— Чого ж ти, Чаплісю, хотів би дослужитися, може мав би охоту стати старостою на моє місце?

— Ваша милосте, глузуєте з вірного слуги. Я не в тім сенсі говорю про заслуженину. Мені сама ласка вашої милості є найбільшою нагородою. Завдяки їй маю все, чого мені тільки треба. Мені тільки болить ця нерівномірність у розділюванні ласк: одному багато, а другому менше в порівнянні до його заслуг.

— Не розумію тебе, чого хочеш?

— Річ проста і я вірю, що як зверну увагу вашої милості на це, то певно буде інакше.

— Ще не розумію...

— Маю на думці сотника нашого полку, Хмельницького. Невірний він, зрадливий, вовком дише, а лисом все розуміє, є ворогом всього, що польське й шляхотське...

— Які маєш на це докази?

— Хіба ж отець вашої милості, блаженної пам'яті гетьман, не казав його в'язнити на зухвальство проти такого достойника Речі Посполитої? Відразу показав роги, який він приятель. Але це йому не перепиняє багатіти на Суботові, а я — худопахолок...

— Вибий собі з голови цей Суботів. Я не можу ламати волі мойого блаженної пам'яті родича й відбирати в Хмельницького те, що було дане його батькові.

— Може, його батько собі на це заслужив, але наш сотник — зовсім ні... Він не тільки собі не заслужив, але навіть не має до Суботова ніякого права.

Староста глянув на нього.

— Бо ніде в актах гродських право надання Суботова не записане. Суботів все ще належить до староства чигиринського. Покійний сотник Михайло Хмельницький обманув його милость покійного гетьмана, бо він не був шляхтичем і йому по польському праву не прислугувало надання. Кому надається, цей має право приймати осадчих, підданих, а це тільки шляхтичеві можна. Сотник таким не є. Надто наш пан сотник з татарами спілку заводить. Покійний гетьман не раз жалував, що не казав цьому панові голови з пліч зняти.

— Докажи мені, що він з ордою заводиться, а я зроблю з ним короткий процес. А щодо Суботова, то я вже раз сказав, що слово мойого родича ламати не буду...

— Зробім, ваша милосте, таке: я без відома вашої милості по нашому звичаю заїду на Суботів, а він хай собі потім відбирає судом...

— Хмельницький вложив же ж багато в Суботів, побудував будинки, млини, повисушував болота...

— Він вже це все давно відбив собі з баришем і кривди йому не буде.

Чаплінський нахилився до вуха панича й став йому щось шептати. Обличчя пана старости стало розпогоджуватися. Усміхнувся любенько і став хитати головою на знак згоди.

— Про мене, роби, як хочеш,— я нічого не знаю. Тільки вважай: Хмельницький не простий козак — щоб ти при цьому не попік пальців.

— Це вже моє діло... Я тільки не хотів нічого робити проти волі вашої милості, мого добродія і пана.

— Ну добре, я нічого про це не знаю. ...Чигиринський полк вийшов на переправу, кудою

мала йти орда. Цим разом вістка була правдива. Полк мав чимало праці й мусив довше забаритися. З полком пішов і Богдан. У Суботові остала тільки Горпина з домашньою челяддю, бо козаки пішли з своїм сотником. З Горпиною остав теж його найстарший син Остап.

Цю хвилину використав Коморовський, зять Чаплінського. Зібрав замовлених гільтаїв і пішов на Суботів у білісінький день.

В Суботові ніхто не прочував лиха. Челядь робила свою роботу. Горпина поралася в городі. Остапко їздив на свойому конику, що дістав від батька в дарунку. Анна вишивала в світлиці та приспівувала пісеньку, що навчилася від хуторяних дівчат.

Біля самого полудня увігналася у ворота озброєна юрба на конях, з великим криком і галайканням, та стала всіх стрічних бити нага ями й розганяти. Попереду їхав Коморовський. Він викрикував найбільше й лаяв Хмельницького на весь рот. Врешті зсів із коня й пішов у світлицю. Тут стрінула його

Анна. Вона ніраз не збентежилась — наче б вижидала цього.

— В імені пана підстарости Чалінського забираю в посідання і володіння неправно захоплену Хмельницьким посілість, що належить до чигиринського староства зо всім, що на ній находиться...

— Мене це не доторкає,— промовила Анна байдуже,— я тут ні при чому.

— збирайся, панночко, поїдеш з нами в Чигирин — такий вийшов приказ від пана підстарости.

Анна без спротиву стала складати в скриню все те, що коли-небудь дістала від Богдана.

А тим часом наїздники бушували по всіх усюдах і тягнули, що під руки попало. Виважували двері від комор і засіків, забирали все й вантажили на вози. Забрали все: одежу, постелю, посуду, зброю. Забрали верхові коні, що стояли в стайнях, пригнали з левади череду, табун коней, отару овець, та присилували чабанів гнати те все в Чигирин. Різали кури, гуси, качки, розлржили серед двору вогонь та стали те все варити й печи. Добралися до льоху, викотили бочки з медом і горілкою і пили, а решту набирали на вози.

Так само грабили й осадчих у селі.

На крик вибігла стара Горпина з огороду й тільки руки заломила:

— Господи! — кричала.— А це що таке? Чи не орда напала? Що ви, бузувіри, розбишаки, робите? Лиходії, злодюги...

Якийсь розбишака не дав їй далі кричати: вдарив прикладом мушкета в груди — й стара впала на землю без пам'яті.

В цій хвилині над'їхав на своїм конику чотирнадцятилітній Остап Хмельниченко. Побачивши таке, ввесь скипів. Заграла в ньому козацька кров. Влетів прожогом у ворота і першого стрічною гільтая кроп-нув кнутом по обличчі. На ґанку стояв Коморовський.

— Як смієш, розбишако, грабувати добро мого татуся? Як татусь поверне з походу, то шкуру з тебе здерти прикаже. Геть відсіля!

Коморовський аж зубами заскреготав із люті.

— Ну-те, хлопці, дайте цьому хамському щеню-кові доброго прочухана, щоб знав, як шляхтича зневажати.

Хлопчина й не стямився, як якийсь драбуга зловив його за в'язи й стягнув із коня. Хлопець пручався щосили, дряпав і кусав, та не вдіяв нічого. Його поклали на землю, придавили колінами й стали немилосердно бити. Хлопець втратив пам'ять, та Коморовський казав його облити водою і далі бити.

— Не жалійте вовченяти, бо як виросте, то нас усіх поїсть...

Хлопець обомлів знову та вже й від води не очуняв.

— Буде з нього!

В цей час сиділа Анна на возі, біля своєї скрині. Дивилась на те все байдуже, без співчуття, наче б не людину били, не сина її чоловіка, а мертву колоду.

Від'їхали врешті вози, від'їхав і Коморовський, оставляючи на хуторі економа й кількох гайдуків, бо польське право наказувало не покидати здобутого посідання.

На хуторі все заспокоїлося.

Горпина прочуняла, ще поки вони від'їхали. Бачила Анну, що водоволена, сиділа на возі, бачила, як били Остапка. Та була така ослаблена, що ні підвестися із землі, ні слова промовити не була в силі. Все те видавалося їй страшним сном. Врешті підвелася насилу й попленталася до Хмельниченка.

— Пробі! Води дайте! — крикнула, мов божевільна. Та не було кому її послухати — всі порозбігались та поховались, де хто міг.

Горпина з розкудовченим волоссям, без очіпка, ломила руки над мертвим тілом дитини.

Нарешті з'явилася заплакана молодиця із водою. Та не було вже кого тверезити. Дитина не жила... Всеньке тіло — одна велика, кривава рана. Надбігла ще одна дівчина.

— Біжи, Насте, за пасічником,— промовила молодиця, бо Горпина (була) не при пам'яті: вона тільки голосила божевільним голосом, що слова не можна було зрозуміти.

Пасічник не приходив. Врешті надійшла Настя та й сказала, що він лежить у пасіці з розбитою головою. Молодиця з Настею взяли мертву дитину на руки й занесли до хати, де було приміщення чабанів. До світлиці не важилися. Там сидів економ Кемеровського.

Тільки між осадчими крики не вгавали. Там далі грабили. Жінки голосили, скот ревів, собаки вили. Шляхотський заїзд не обходився без грабунку, пожару й каліцтв підданих ограблених. Не різнився нічим від набігу орди.

Вернув Хмельницький з походу. В Чигирині довідався про заїзд. Миттю погнав у Суботів. Застав руїну. У пасіці — те ж саме. Услід за ним вийшов економ Чаплінського.

— Нічого тут тобі, пане сотнику, робити: це все засів Чаплінський, бо Суботів — то старостинська власність...-

Хмельницький скипів з досади...

— Де ж моя жінка, дитина, де Горпина дівається? — спитав, схвильований.

Економ боявся сказати правду. Відповів виминаюче:

— Горпина примістилася десь при осадчих. Богдан подався туди. Й тут руїна. Попалені хати.

Нещасні люди містилися в будах. збитих наборзі з недогарків, а то й у землянках. Довідавшись, що приїхав содник, повилазили ї? своїх схованок, об дерті, голодні, залякані. Вітали його плачем і голосінням.

— Не було тебе, батьку,— не було кому нас захистити.— Говорили наче б з докором.

— Що ж я у цьому винний, мої любі? Не на весілля я їздив — у похід ходив. Тепер я такий самий, як і ви, скиталець бездомний... Та я свого й вашого права доходити буду, хоч прийшлось би мені сходити ноги по коліна. Скажіть мені, де тут моя стара няня між вами?

За хвилину привели стару няню. Вели її під руки, бо сама нездужала ходити. За цих кілька днів постаріла на десять років. Побачила Богдана, й важко заридала.

— От, Богданку, в якому гаразді ми стрічаємося.

— Де Остап? Де Анна?

— Остапко під муравою. Посіпаки Чаплінського засікли його насмерть нагаями, бо впоминався за твоїм добром.

Богдан почув, як уся кров йому в серце переливається. Бідне серце сливе не розтріслося. Поперед очі почали миготіти іскорки всуміж із чорними цятками. Вживає останніх сил волі, щоб з коня не впасти...

— А твоя паня Ганя за Чаплінським повіялась. Така рада була, як їй казали на віз сідати... Забрала з собою велику скриню з цим добром, що ти їй подавав і що сама собі докрала. В цей мент, як злодюги катували твою дитину, сиділа на возі й хоч би одним словом відозвалася. Собаку так били б, то в доброго чоловіка якась людяність у серці відозвалася б, не то що дитину свого чоловіка... Ой, Богданку, Богданку! Через неї все те нещастя на нас випало. Я остерігала тебе, та ти мене не слухав...

— Чому ж через неї? Це ж накоїв Чаплінський, бо йому захотілося Суботова...

— Говориш, як дитина. Вони вже перед тим знюхалися з собою, ще як ти її в Чигирин на панські бенкети посилав,— Горпина говорила з докором і жалем.

— Гостро ви її осуджуєте,— каже Богдан.

— Богданку, Богданку! Я правду говорю. Незабаром ти сам про це переконаєшся. В цьому й лихо, що ти мені вірити не хочеш, так тобі любов очі за-блахманила...

— Сюди приїде по вас фіра, няню,— треба нам поки що Суботів покинути. Тепер переберемося в Чигирин,— щастя, що там свій домик є.

— Поки Чаплінський і цього в тебе не забере. Він мусить для своєї кралі придбати ще й віно з твого добра...

Хмельницький не міг уже слухати цього, що говорила няня. Повернув коня і від'їхав у Чигирин. Слова старої пекли його розпеченим залізом. Сумління говорило йому, що Горпина каже правду. А тут любов до русявої, з карими очима, Анни приглушувала голос сумління.

В душі Богдана велася завзята боротьба. Втратив усе, що придбав важкою працею продовж стільки літ. Втратив кохану дитину, що на неї стільки надій покладав, втратив дружину... Дружину? Няня говорила правду, та йому тяжко в цю правду повірити. Треба б було перевести над своїм серцем болючу операцію — треба вирвати з коренем любов, що так глибоко вросла в серце... Що ж там тепер остане? Пуста, бездонна порожнеча...

Та ні, цьому годі повірити. Анна стільки разів виявляла, стільки разів присягала щиру любов... Це ж неможливо, щоб вона його так ізрадила... А чому ж поїхала з його найтяжчим воргом? Чому ж не заступилася за його дитину? Вона ж присягала бути їй матір'ю. Та ні, її присилували — може, й смертю грозили. Вона, сердешна, не зробила цього доброхіть.

Вона певно тепер свою долю проклинає й мучиться в кігтях цього нелюда. Та він її вирятує, вирве її з пекла й люто над ворогами пімститься.

Вернувши в Чигирин, послав воза за Горпиною, а сам пішов до старост Конєцпольського.

Пан староста знав, у якому ділі приходить сотник, і не спішився його прийняти. А Богданові земля під ногами горіла, так було йому пильно. Коли б тепер Чаплінський попав йому під руку, то певно не жити б йому. Нарешті покликали його перед пана старосту.

Був це молоденький, випещений паничик у французькому одязі. Така мода стала в цей час закрадатися до польських панів.

— З чим вашмосць приходиш?

— Мені зроблено нечувану кривду,— говорив схвильований Хмельницький,— розбишацький наїзд на моє добро, дароване ще мойому батькові його милостю паном гетьманом коронним, родичем вашої милості. Зграбували мені все, спалили село, вбили мені дитину й силою забрали дружину. Благаю справедливості на злочинців.

— Маєткова справа — то приватна справа,— цідив слово за словом пан староста.— Як за вашмостею є докази документальні, то правуйс я. Щодо синка, то він образливо поводився супроти старшої людини, шляхтича, а щодо дружини, то це справа кавалерська... Я тільки знаю, що вона повінчана з Чаплін-ським...

— Вона була повінчана зі мною.

— Хоч би й так, то шлюб вашмосці був неважний. Ти православний, а вона католичка, і шлюб відбувся в церкві.... Я до цеї справи не можу мішатися. Праву йс я сам — може, виграєш...

"Може, виграєш". Богдан чіпився цього слова, мов потопаючий стеблинки.

"Може, й виграю. Я мушу виграти, бо за мною право й справедливість, за мною заслуги для Речі Посполитої... Я виграю. Але перед цим визову Чаплінського на лицарський двобій!". Так думав Хмельницький, виходячи від старости.

Богдан зайшов до свого приятеля Кричевського. Бажалося йому побалакати з кимось щиро, по-дружньому — з кимось, що не поглузує, а, може, й добру раду подасть,

— Я вже все знаю, мій Богдане,— привітав його Кричевський.

— Я був у старости...

— Шкода було твого ходу — з чим прийшов, з цим і відійшов — правда?

— Казав правуватися — може, й виграю.

— Шкода твого труду — з Чаплінським справи не виграєш.

Хмельницький став гарячитися.

— Я його на двобій визову — живий з моїх рук він не вийде.

— Й цього тобі не раджу, бо попадеш у засідку і осиротиш діти.

— А бідна Анна...

— її найменше тобі жаліти. До шлюбу з Чаплінським ішла весела, як птичка. Не видко було силування...

— Що ж ти мені радиш, друже? Чи ж можна на таку кривду й зневагу махнути рукою?

— Ні, не можна. Та пам'ятай, Богдане, що не тільки тобі зробили таку кривду. Пам'ятай, що в тебе — отчизна! Розумієш? Більше тобі не скажу...